

COMUNITATS TRANSNACIONALS I TRANSFORMACIONS DEL TREBALL A L'ERA DE LA GLOBALITZACIÓ

GENERALITAT
VALENCIANA

LABORA
Servei Valencià d'Ocupació i Formació

COMUNITATS TRANSNACIONALS I TRANSFORMACIONS DEL TREBALL A L'ERA DE LA GLOBALITZACIÓ

Promou: LABORA – Servei Valencià d'Ocupació i Formació

Coordina: Atzuvieta, Estratègia i Comunicació

Textos

Coordinació general: Francesc Miralles Borrell

Textos: Andrea Kruithof Ausina, María Caballero Pons, Francesc Miralles Borrell

Maquetació, Gràfiques i diseny: Hèctor Peropadre Martí

Col·laboració: MI Ajuntament de Xàbia

Desembre 2018

Xàbia - València

**GENERALITAT
VALENCIANA**

LABORA

Servei Valencià d'Ocupació i Formació

Atzuvieta

- estratègia i comunicació -

ÍNDEX:

1. Marc Teòric i estat de la qüestió

- 1.1. Els processos de globalització i el seu impacte en el context regional**
- 1.2. El paper del territori com a escala d'intervenció pública**
- 1.3. Bases teòriques per a un model de cooperació socioeconòmica entre institucions, teixit productiu i comunitat transnacionals al País Valencià**

2. Metodologia

- 2.1. Grups de discussió**
- 2.2. Entrevistes**
- 2.3. Grup triangular**

3. Resultats

- 3.1. Xarxes interpersonals globals**
- 3.2. Qualitat de vida**
- 3.3. Consum de productes locals**
- 3.4. Treball**
- 3.5. Principals obstacles**
- 3.6. Relacions amb les administracions públiques**

4. Línies d'acció

5. Bibliografia

1. Marc Teòric i estat de la qüestió:

1.1. Els processos de globalització i el seu impacte en el context regional

Els processos de globalització que han afectat l'economia mundial (i les diferents economies nacionals i regionals) en les darreres tres o quatre dècades han obligat a repensar els paradigmes d'intervenció, les estratègies i polítiques públiques. Els problemes de la integració i la necessitat de millorar les vies de connexió amb el mercat mundial han impactat en l'imaginari pel que fa al desenvolupament, entès cada vegada més com una interconnexió d'economies territorials, que s'entenen normalment en competència entre si.

Aquest procés ha implicat un canvi radical en les possibilitats i limitacions de la política regional en els seus diferents àmbits d'actuació. Concretament, les conseqüències espacials del procés de globalització econòmica, social i política es tradueixen en una creixent integració de les diverses realitats estatals i regionals en cada una d'aquestes dimensions. Si ens centrem als aspectes econòmics i socials podem veure, d'una banda, la manera en què, tal i com afirmen Scott (2001) i Camagni (2001), s'ha donat una creixent integració dels mercats de béns i serveis així com dels mercats de factors productius i inputs tecnològics i d'informació. D'altra banda, treballs com els publicats per Smith i Guarnizo (1998) o Castells (2010) il·lustren la manera en què aquesta integració econòmica té el seu correlat en l'evolució dels fluxos socials i demogràfics. Tot plegat, l'escenari mostra un conjunt de canvis substancials que, necessàriament, deuen ser avaluats i assumits per les autoritats públiques.

En aquest apartat introductori analitzarem dos dels principals reptes que assetgen qualsevol intent de desenvolupament regional, és a dir, des de la perspectiva d'un territori sense institucions estatals a l'abast tal com el nostre. En primer lloc, des d'una perspectiva econòmica ens correspon analitzar les implicacions d'aquesta globalització en el desenvolupament econòmic i, en segon lloc, examinar les

conseqüències d'aquest fenomen en relació a les dinàmiques de fluxos de la població a escala mundial.

Tradicionalment la literatura econòmica ha articulat el seu discurs sobre la globalització entorn a una sort de balança més o menys equilibrada entre oportunitats i riscos, considerant-la en conjunt com un fenomen econòmic neutral. Camagni (2005) rebutja aquesta dicotomia per descriure la globalització com una transformació dels factors de rellevància, on el coneixement i els actius intangibles lligats a la qualitat, el gust i la creativitat en els processos productius guanyen pes progressivament; una transformació que d'acord amb Harvey (2001) té molt a veure amb l'evolució de la mateixa concepció de l'espai lligada estretament a l'expansió i millora de les xarxes de transport i comunicació. Altres autors insisteixen (Wilkinson, 1999, i Keeble i Wilkinson, 2000), en la mateixa línia, en la creixent centralitat que tenen els processos d'aprenentatge canalitzats a través dels fluxos d'informació i interacció: la inversió a llarg termini en recerca i educació esdevé, així, un dels elements fonamentals per a l'èxit en aquest context.

Aquests processos d'acceleració no es produeixen, malgrat el que el tòpic sembla indicar, en una sort d'esfera mundial desterritorialitzada i volàtil; ans al contrari s'arrelen fortament a escala territorial i són per naturalesa acumulatius en tant que immersos en dinàmiques de capital humà, xarxes interpersonals i mercats locals de treball altament especialitzats i cohesionats (Camagni, 1991; Lundvall i Johnson, 1994; Asheim, 1996). El coneixement i el seu correlat, el progrés tècnic, lluny de ser un bé públic sotmès a mobilitat perfecta i al curs de l'atzar, funcionen com un element viscos, capaç de fluir només a través de determinades xarxes que requereixen actius immaterials d'elevada qualitat per operar amb tot el seu potencial (Savy i Veltz, 1995). Organismes internacionals com l'OCDE (1999) s'han fet ressò d'aquestes posicions:

Si bé les empreses poden accedir a un nombre creixent de coneixement codificat, també requereixen un gran nombre d'inversió en coneixement tàcit relacionat amb capital humà, gestió i model organitzatiu per tal d'obtenir beneficis tangibles del canvi tecnològic i la innovació [...] Actualment les empreses poden beneficiar-se en menor mesura de les tecnologies gratuïtes o d'imitació, ja que requereixen una major inversió

en innovació, cooperació i treball en xarxa per accedir al conjunt de coneixement a escala global.

En definitiva, la globalització econòmica mostra un caràcter dual entre la il·limitada mobilitat d'alguns factors de producció i l'elevat ancoratge territorial d'altres; lluny de contraposar-se són cares de la mateixa moneda.

El resultat d'aquesta conjunció de tendències es el reforçament de les dinàmiques de creixement econòmic basades en les economies d'escala i el conjunt d'estratègies centrades en els rendiments creixents, fomentant, d'una banda, els processos de concentració econòmica i, d'altra, com a revers, les d'exclusió i marginació. Les dinàmiques de gentrificació, turistificació i en general zonificació a les grans ciutats il·lustren perfectament aquesta dinàmica que té a veure amb els grans fluxos mundials i alhora té, sector immobiliari mitjançant, una translació espacial més que clara.

Aquesta dinàmica té una traducció preocupant si l'analitzem en termes de desenvolupament i polítiques de caire regional. Tradicionalment les teories econòmiques del comerç internacional s'han articulats entorn a la noció ricardiana d'avantatge comparatiu, que en la seua noció moderna s'ha condensat en les teories enunciatades per Krugman (1998). Aquestes teories sostenen que el comerç internacional es regula per si sol per un mecanisme centrat en l'ajust salarial i inflacionari produït pels desajustos a les balances comercials. Així, no existiria cap risc real pel qual recelar del lliure comerç ja que, per acció del mecanisme d'ajust del mercat, una economia nacional sempre trobaria un nombre d'exportacions competitives capaces d'inserir-se al mercat internacional.

Tanmateix, com explica Camagni (2005), la qüestió es torna més complexa en un context regional o local a causa de la pròpia escala política i institucional sobre la qual es despleguen les forces econòmiques. Si a priori l'escala local i regional oferiria més potencialitats per al desenvolupament econòmic sostenible per la major incidència dels agents socials i potencial per a la participació, la limitació de les eines institucionals disponibles llasta i molt aquestes virtualitats. Per posar un exemple, una escala local o regional típica (com podria ser una àrea metropolitana o una Comunitat Autònoma espanyola) està intrínsecament immersa al si del comerç de

béns i factors i els fluxos de factors productius interregionals, i per tant en la seua escala institucional de decisió -que en aquest cas podria ser l'estatal. Un exemple clar el trobem en matèria de mercats de treball a Espanya, que s'articulen fonamentalment a escala local -com veurem més endavant- però els fonaments institucionals s'estableixen de manera uniforme a escala estatal -Estatut de Treballadors, convenis de sector, normativa de Seguretat Social, etcètera.

Així, a dins del context global, i a causa de la mundialització dels fluxos financers, però especialment al si de la Unió Monetària Europea, la naturalesa política de les regions i fins i tot dels estats impliquen una escassa capacitat d'intervenció en els termes tradicionals de la política econòmica per fer front a situacions de dèficit en la balança comercial: pràcticament nul·la en termes monetaris o ajuts directes a sectors, i ben limitada en matèria fiscal, sobretot a escala subestatal, amb algunes comptades excepcions.

Així, i en termes generals la naturalesa política de la regió i les seues limitacions competencials, més encara al si de la Unió Monetària Europea implica la impossibilitat d'actuar a escala monetària i una molt limitada capacitat de competència fiscal per ajustar-se a les necessitats competitives de la divisió internacional i, per tant, no existeix cap mecanisme de mercat capaç de reajustar una situació de dèficit en termes de balança comercial.

Vist això, l'escala regional es troba inserida en un context de competència absoluta, és a dir, aquella on existeix el perill de declivi i abandonament econòmic de sectors i fins i tot territoris sencers davant la incapacitat de competir als mercats internacionals. Davant d'aquestes restriccions, Camagni emfatitza la necessitat d'analitzar les fonts de competitivitat a escala territorial guiant-se pels objectius de foment del capital humà, social i relacional com a fonts vitals de la competitivitat en l'actual escenari de globalització. Tanmateix, aquesta proposta no implica un aïllament estricte respecte de l'anàlisi competitiu en termes globals, més aviat proposa la imatge metafòrica de xarxa capaç d'oferir una noció de *posicionalitat*: el lloc que ocupa una determinada economia localitzada està en funció dels seus accessos a recursos globals, de les seues connexions amb grans fluxos i de la seua capacitat per fomentar les potencialitats del propi territori.

L'enfocament basat en la competitivitat territorial tracta de focalitzar les polítiques de competitivitat cap a les economies locals enteses no com a simples *nodes*, sinó també com a *territoris*: amb pobles, institucions i pràctiques socials, recursos propis, actius col·lectius intangibles i capacitats per generar de manera endògena processos econòmics que busquen una major cohesió i solidesa, sense descuidar la necessitat d'integració en un mercat mundial. Requereix, bàsicament, plantejar-se de què està feta, en última instància la capacitat competitiva de ciutat i regions, i quins són els filaments i fonaments que composen les xarxes macroeconòmiques.

Aquesta conceptualització implica anar més enllà de l'enteniment del territori com un simple node en xarxes més àmplies, on acostumen a prioritzar-se estratègies de l'anomenat *empresarialisme urbà/regional*: aliances entre l'administració i sectors empresarials que busquen atraure aquests fluxos globals: de capitals, d'inversions públiques, de seus o filials de grans empreses, de turistes, de vaixells, mercaderies i contenidors. El resultat sol ser que sovint s'obliden les estratègies de desenvolupament endogen i es privilegien línies d'acció que poden conduir a "curses cap a l'abisme" (*race to the bottom*): apostar per salaris baixos, reduccions d'impostos, exempcions i privilegis a determinats negocis o vies d'inversió, operacions público-privades deficitàries econòmicament, i sovint problemàtiques des d'un angle ètic. Mesures que acaben perjudicant el creixement futur i la solidesa del model de desenvolupament.

A més a més, un dels resultats d'una aposta exclusiva per aquesta lògica dels grans fluxos, de la connectivitat competitiva en xarxes macro a escala global, és la conformació d'una economia d'arxipèlag: en què la riquesa, l'ocupació, els alts salaris, l'alt valor afegit o les rendes es concentren territorialment en unes poques "illes" desconnectades del seu entorn. El resultat és un paisatge de desigualtat, amb enormes zones d'exclusió, i un model de creixement poc equilibrat des del punt de vista social i territorial, que resulta a més, especialment vulnerable a les interrupcions i els girs en l'economia mundial (com s'ha vist amb l'esclat de la bombolla immobiliària i podria veure's, en menor mesura, en el cas del turisme urbà en recuperar-se la vella competència d'altres destinacions mediterrànies; de fet, al moment d'escriure aquestes línies -juny 2018- els mitjans de comunicació ja

apunten que alguns destins turístics valencians clàssics mostren símptomes de saturació de mercat i en conseqüència rendiments decreixents).

Des de l'escala de l'antropologia i l'anàlisi territorial els actuals processos de globalització també han implicat canvis substancials derivats de l'expansió de les dinàmiques econòmiques i polítiques a una escala supranacional. Les nombroses corrents teòriques iniciades a partir del treball pioner de Harold Innis (1950, 1951) han demostrat la forta relació existent entre les transformacions econòmiques i tecnològiques i les relacionades amb les formes espacials de la societat (Scott, 2001; Sanyal, 2003; Graham, 2005). Així les noves tecnologies digitals han facilitat la creació i difusió de xarxes digitals que han estat una de les principals bases per a la conformació i expansió de noves estructures socials.

L'expansió d'aquestes dinàmiques ha implicat el sorgiment de nombroses pràctiques de caràcter transnacional que travessen els diversos espais nacionals de forma natural conformant, de nou, una estructura en forma de xarxa que Castells (2008) ha anomenat com *societat en xarxa*. Aquesta societat es caracteritza, intrínsecament, per un caràcter global que es materialitza en cadascun dels vector que conformen la mateixa. D'aquesta manera, els processos de globalització impacten en la pròpia arquitectura espacial de la societat a través de la creació de nombroses connexions entre les diverses àrees metropolitanes a escala mundial i reestructurant-les a nivell intrametropolità. Lluny de difuminar la distància, aquest canvi de paradigma ha accentuat el paper dels centres urbans i ha reforçat l'abast dels mateixos.

Segons les teoritzacions de Castells, una de les característiques més rellevants d'aquesta transformació urbana és el caràcter metropolità en la que es conforma espacialment la ciutat. Aquest caràcter indica la manera en que les unitats territorials de l'actual globalització son més àmplies que la ciutat urbana simple característica d'altres èpoques. Aquestes noves unitats batejades com *regions metropolitanes* per Castells o *metròpolis policèntriques* segons Hall i Pain (2006) son el resultat de dos processos espacials simultanis: d'una banda, la descentralització de les grans ciutats cap a les zones adjacents i, d'altra banda, la connexió i integració, gràcies a les noves capacitats comunicatives, dels municipis menuts i mitjans que passen a formar part, *de facto*, del territori de la regió metropolitana.

La regió metropolitana no només es tracta d'una unitat espacial de major grandària que les precedents en termes de població i producció. Es tracta d'una forma espacial novedosa en tant que inclou en la mateixa unitat espacial tant àrees urbanes com agràries així com espais residencials contenint múltiples ciutats en una mateixa unitat. D'aquest manera conforma una estructura metropolitana policèntrica que supera la tradicional estructuració entre la ciutat central i els suburbis. En definitiva, el caràcter metropolità d'aquestes unitats es concreta en la seua constitució mitjançant una estructura multicentrada (amb jerarquies intrametropolitanes), caracteritzada per la descentralització d'activitats, habitatge i serveis combinat amb usos mixtos de l'espai agrari sense tenir uns límits totalment definits.

No obstant, com poden les forces locals afrontar els fluxos desenvolupats a través d'aquestes xarxes globals? Quins són els ressorts de poder amb els que podem comptar quan tractem d'integrar-nos amb avantatge en aquestes? Les explicacions aportades per Castells (1989) i Massey (1991) ressalten la rellevància de les dinàmiques de caire local en aquests processos. L'existència de xarxes laborals, socials i relacions de proximitat lligades a aquestes xarxes macroeconòmiques continuen sent un element clau per aquestes decisions per la necessitat de relacions de discreció i manteniment del secret competitiu. En definitiva, la clau dels processos d'innovació i de presa de decisions continua essent les relacions cara a cara i, per tant, requereixen un espai compartit i continu per a les mateixes.

Aquí hi trobem un contrast: mentre que en l'escala global i macro la lògica que impera és la de la simultaneïtat i la immediatesa -les telecomunicacions, els mercats financers, etcètera- les d'escala mitjana i micro continuen operant en clau de dinàmiques de proximitat, contacte personal i temps més llargs. Així es conforma una arquitectura doble que explica la conformació metropolitana i la seua creixent rellevància i, al mateix temps, la creixent importància de les xarxes; apareixen així dues lògiques espacials simultànies: la dels fluxos i la dels llocs.

La formació d'aquestes regions metropolitanes es troba, com hem avançat, fortament relacionada amb les dinàmiques econòmiques a escala global. Segons Hall i Pain la dinàmica econòmica basada en el coneixement i els serveis avançats es la principal força motriu d'aquesta transformació urbana. L'estructura interconnectada a escala global d'aquestes dinàmiques econòmiques i les forces

centrípetes relacionades amb les economies d'escala explicades anteriorment conformen la tendència centralitzadora cap a les àrees urbanes. Tanmateix, la relació local – global juga un paper fonamental en aquesta construcció social atès que aquesta arquitectura mundial es troba connectada a espais locals en relació al valor relatiu capaç d'aportar a la xarxa global. El lloc o territori concret no és, *per se*, global sinó que es troba sota la influència d'aquestes xarxes globals que modifiquen progressivament la seua estructura a través de les connexions i sinèrgies.

En aquest trencaclosques la política pública ha d'enfocar-se, sobretot, en l'inici de la cadena de causalitat, és a dir: si bé les infraestructures i comunicacions són essencials per ser operatius en les xarxes global, són les capacitats de creació de valor local les que formen el punt inicial; aquelles només amplifiquen les dinàmiques preexistents. Aquesta capacitat de creació de valor és allò que impulsa la rendibilitat i que, per tant, funciona com a força motriu del procés de desenvolupament posterior, aquest procés tractor implica que els llocs amb aquestes capacitats es conformen en pols d'atracció d'immigració. Aquest procés implica la creació d'espais transnacionals que estableixen connexions a una escala global no solament a un nivell funcional i econòmic sinó també un nivell de relacions interpersonals. Aquest procés, en definitiva, engega dinàmiques transnacionals des d'avall que han estat estudiades per Smith i Guarnizo (1998), que jugarà un paper central en el desenvolupament de les dinàmiques locals.

Aquestes xarxes transnacionals que s'estenen als diversos nivells de la realitat econòmica i social conformen diverses capes que conformen la realitat espacial del desenvolupament. Així requerim analitzar i entendre aquestes dinàmiques transnacionals en cada sector econòmic i nivell d'interacció social per poder actuar sobre els mateixos i, en definitiva, per modular aquestes dinàmiques globals i com impacten sobre la realitat local.

Tanmateix, convé destacar que les lògiques centralitzadores i atraients de treball, capital i innovació no són necessàriament portadores d'efectes beneficiosos pel territori i la població local que l'habita. Existeix una tensió constant, com explicàvem anteriorment, entre les lògiques d'atracció massiva de recursos i els processos d'acumulació econòmica, formació de renda i poder que se'n deriven. La manca d'estructures institucionals i de capacitat política a escala regional i local acaba

implicant en la pràctica la inexistència d'eines i instruments redistributius al servei de la població local. Aquesta situació condueix a que davant la falta de demandes i moviments socials la lògica dels fluxos, com hem vist predominant als nodes s'impose a la lògica del lloc o el territori, és a dir, les necessitats dels capitals transnacionals marginen i fins i tot acaben per aniquilar les possibilitats de reproducció de l'espai i població local.

Tot allò exposat apunta a la necessitat d'analitzar més detalladament les pràctiques transnacionals relacionades amb les tendències migratòries i turístiques, i els conseqüents moviments de capitals que se'n deriven. El corrent teòric que estudia aquestes relacions defineix aquest element com un procés que actua a través de diverses escales i localitats. Els espais i les dinàmiques transnacionals son considerats resultat del procés de globalització descrit anteriorment: aquestes dinàmiques no sorgeixen de manera espontània sinó que son resultat de les estratègies d'adaptació i supervivència de les diferents forces econòmiques i socials.

Tanmateix, de què parlem quan ens referim de transnacionalitat i què implica de manera concreta? Les aproximacions tradicionals al fenomen s'hi han referit com una mena d'atribut secundari relacionat amb els sentiments d'identitat i pertinença dels migrants i turistes. En el nostre cas, però, ens interessa més aviat conèixer i posar èmfasi en les pràctiques socials que aquests desenvolupen. Així, i sempre d'acord amb la nostra visió de la transnacionalitat, la identitat i/o el sentiment de pertinença és essencialment una qüestió pràctica que s'estructura al voltant de les relacions -sempre multidireccionals- que construeix amb la comunitat local i d'altres comunitats sobre el territori. La pertinença té, així, caràcter transitiu, *el sentiment perceptiu cap a l'acció* (Peggi, L i Schiller, N., 2005).

Encara que la transnacionalitat com a camp social d'estudi i anàlisi abasta, com hem vist, la dimensió social, econòmica i política, focalitzar aquest anàlisi en termes de migracions i turisme ens permet entendre el migrant i el turista com un subjecte social. Aquest enfocament ens permet superar l'anàlisi individual del fenomen i encara l'anàlisi en termes d'organitzacions transnacionals per tal d'analitzar el seu paper actiu en el desenvolupament local i regional (Moctezuma, M, 2004). D'aquesta manera, les comunitats transnacionals es configuren també com espais de trobada i

socialització formant allò que Rouse (1991) anomena *circuit o espai migrant/turístic transnacional*.

Aquest procés de transnacionalització, com les dinàmiques econòmiques i socials anteriorment explicades, no deu entendre's com un procés desterritorialitzat sinó, ans al contrari, es troba fortament relacionat amb la dinàmica territorial. Concretament, aquest procés es relaciona amb l'estructura espacial, principalment, mitjançant la pròpia interacció social dels fluxos migratoris i turístics que passen a ser forces modificadores de l'espai i el territori com a construcció social. Al mateix temps, les mateixes pràctiques transnacionals es troben condicionades pel seu ancoratge territorial ja que, tot i que aquestes pràctiques enllacen diverses col·lectivitats localitzades en diversos territoris nacionals, aquestes es troben immerses en unes relacions socials concretes establides en un territori local i un temps històric concret.

D'aquesta manera, les pràctiques transnacionals de caràcter demogràfic - turístiques i migratòries - tenen un caràcter eminentment translocal (Schiller et al. 1992). Aquest caràcter està constituït per relacions històricament i geogràficament definides entre l'origen i el destí de les comunitats transnacionals, conformant una relació triangular que uneix aquestes comunitats des del seu punt d'origen fins al seu punt de destí. L'ajust entre la tipologia concreta de migrants o turistes i el context local o nacional en el qual s'insereixen conformen la possibilitat de generar, mantenir o eliminar aquestes relacions transnacionals però, al mateix temps, la naturalesa del seu origen també impacta en aquestes possibilitats de mantenir els lligams.

En definitiva, tot i que les pràctiques i fluxos transnacionals impliquen ados o més territoris nacionals, aquestes son conformades dintre de les restriccions d'unes relacions socials, econòmiques i polítiques específiques on resulta força rellevant l'existència interessos i significats compartits. Sense aquesta cohesió social, sense l'existència d'un sentit compartit i de determinades certeses compartides difícilment s'establiran les esmentades relacions transnacionals en termes de xarxes migrants, projectes econòmics o socials. Fins i tot, les aportacions teòriques d'autors com Smart i Smart (1998) apunten a una altra dimensió social d'aquesta construcció transnacional, com és el manteniment de relacions de cooperació històriques, com

una variable significativa per al reforçament dels patrons de migració, turisme i inversió.

Ens cal fer èmfasi en la idea que analitzen Smart i Smart: si bé en aquest espai estem analitzant els fluxos transnacional de caràcter migratori i turístic, aquests conformen una de les bases per a la integració en el marc econòmic global. Com expliquen aquests autors, en contextos de manca d'un marc institucional constant i clar, les relacions de confiança construïdes entorn a identitats i sentits compartits són un component essencial de cooperació econòmica.

La transnacionalització, a l'aspecte migratori i turístic, ha implicat un augment exponencial del nombre de fluxos demogràfics tant en termes d'eixida com d'entrada dels diferents estats-nació. La creixent rellevància i dependència de les possibilitats dels mercats internacionals ha comportat, com expliquen Goldring, Smith i Mahler (1998), a la creació de nombroses iniciatives per incorporar els seus emigrants a programes de promoció dels interessos nacionals d'origen. Aquestes accions per part dels estats comprenen des de programes innovadors d'ambaixadors o associacions nacionals d'emigrants fins a programes clàssics de subsidis. En definitiva, els Estats - nació son conscients de les potencialitats d'aquests fluxos demogràfics i tracten de formalitzar canals de col·laboració amb els nous subjectes transnacionals.

1.2. El paper del territori com a escala d'intervenció pública

Al llarg de l'apartat anterior hem pogut revisar els arguments teòrics que conformen la integració dels fluxos turístics i migratoris en l'actual dinàmica econòmica global i, especialment, la manera en que el territori juga un paper clau per entendre aquesta inserció i desplegament. Tot plegat hem vist com l'anàlisi adequada del fenomen requereix tenir en compte elements diversos de caràcter econòmic i social que es conjuguen de manera complexa, així doncs, de quina manera pot intervenir adequadament sobre el conjunt d'aquests processos?

Des d'aquest apartat tractarem de resoldre la qüestió central de l'escala d'intervenció, és a dir, des de quina escala deu analitzar el fenomen per entendre i abastar tota la seua complexitat. Seguint el conjunt teòric abans exposat, el territori com unitat analítica es conforma com l'escala d'anàlisi i intervenció més convenient per realitzar aquesta tasca de les autoritats públiques. Abans que res, però, haurem de definir teòricament què és el territori, seguint a Massey (2012) podem definir el territori com una construcció històrica i socioeconòmica d'un espai determinat que articula de manera singular els recursos, els processos d'innovació i les xarxes socials. És per aquests elements característics, recursos, processos i xarxes, que des de la perspectiva econòmica i social exposada anteriorment el territori s'erigeix com una escala analítica i d'intervenció adequada així com un recurs productiu en si mateix amb la capacitat de ser un actor de creixement econòmic.

D'aquesta manera, l'elaboració de polítiques d'ocupació lligades a les dinàmiques transnacionals s'han de realitzar en el territori que actua de base sobre la que s'articulen les activitats productives, els intercanvis econòmics i els fluxos demogràfics generant un ecosistema viu. És en el territori on es produeixen les interaccions socials que conformen les dinàmiques productives i és aquest element el que li atorga el potencial per a reestructurar el mercat de treball a través de la identificació de les fortaleses i debilitats lligades a les característiques socioeconòmiques pròpies. A més a més, identificar aquestes característiques territorials és clau per entendre les relacions possibles entre les dinàmiques transnacionals i les dinàmiques d'ocupació i poder generar sinèrgies positives entre ambdues.

El territori, doncs, guarda una sèrie de potencialitats per conformar-se com a espai d'articulació conjunta de les polítiques d'ocupació i el tractament de les dinàmiques transnacionals de caràcter migratori i turístic. Concretament, la conjugació d'aquests dos vectors d'intervenció poden ser elements claus de complementació per enfortir el capital social de l'economia valenciana, element que ha demostrat ser un element clau en les polítiques de desenvolupament econòmic.

Aquesta tipologia de factor productiu és la traducció del conjunt de recursos claus que aporta el territori a través de la comunitat, que engloba les organitzacions socials, xarxes de confiança, normes i tradicions que faciliten l'acció i la cooperació per al benefici mutu. Com Putnam (1993) assenyala, l'organització del treball, en conjunt, és més eficient en una comunitat que té un *stock* abundant de capital social degut a que les xarxes socials redueixen els costos de transacció, fomenten les relacions de cooperació i l'acció col·lectiva.

El sociòleg econòmic Mark Granovetter (1985) ha demostrat com les transaccions econòmiques, com ara la contractació o la recerca de llocs de treball, són més eficients quan estan integrades en xarxes socials. És per això, que des de les polítiques d'emprenedoria es fomenten els espais de "*networking*" o de creacions de xarxes de professionals, atès que els estudis sobre els districtes industrials (Becattini, 1989) demostren com les xarxes de col·laboració entre treballadors i petits emprenedors resulten especialment eficients.

No obstant això, les estratègies de foment del "*networking*" es solen construir de manera artificial i alienes a les xarxes socials i tradicions. Tant en el medi rural com en les ciutats, els diferents grups socials tenen els seus espais naturals de socialització, és per això que les polítiques d'ocupació basades en l'àmbit territorial han de fer servir com a recursos aquests espais de socialització *naturals* -çò és, lligades al teixit reproductiu (és a dir, associatiu, etcètera), i no només al productiu per regenerar al mateix temps el teixit productiu i el mercat de treball.

Tot i que si hi ha hagut una evolució molt positiva en la incorporació de l'àmbit territorial en les polítiques d'ocupació, com per exemple els Pactes Territorials d'Ocupació promogudes per la UE i la Generalitat Valenciana des de fa més de 10 anys, gran part de les polítiques, tant a nivell supranacional, nacional i regional es

continuen enfocant en injectar plans de reforç de coneixements tècnics i habilitats relacionades amb el treball en empreses i treballadors individuals, sense tindre en compte la potencialitat dels recursos propis com a elements de desenvolupament (Putnam, 1993).

No obstant això, aquests programes perden potencial en no aprofitar la capacitat que tenen per crear vincles productius entre grups comunitaris, escoles, empresaris i treballadors, evitant la creació de burocràcies noves i costoses. D'aquesta manera, qualsevol aproximació d'intervenció respecte a la relació entre l'entramat econòmic i ocupacional de l'economia valenciana i les dinàmiques de les comunitats transnacionals radicades al País Valencià requereix estudiar i analitzar les dinàmiques socioeconòmiques d'ambdues. Aquest tipus de programes van més enllà de la lògica *economicista* d'equilibri entre oferta i demanda, atès que les externalitats positives de programes que fomenten l'acumulació de capital social podrien ser encara més poderosos que els efectes directes sobre la productivitat tècnica i la reducció de l'atur.

Per altra banda, l'aproximació territorial a les polítiques d'ocupació també aporta un valor afegit a l'hora d'identificar els nínxols de mercat, és a dir, espais per a la producció de béns o serveis demandats per la societat local o comarcal que no es satisfan per l'aparell productiu local o no han estat implementats en el mercat. És la perspectiva territorial la que millor permet aprofundir en el coneixement de les estructures organitzatives i les condicions d'ocupació i de treball de la població que ens han de portar a plantejar un model de desenvolupament que s'adapte a les característiques socioeconòmiques del municipi (Torres, Domenichelli, & Cuenca, 2000).

Banyuls, Cano, Campos i Velasco (2000) resumeixen la capacitat del territori, tant a nivell local com regional, per a la detecció de nous jaciments d'ocupació front a l'àmbit nacional en 5 punts:

- 1) Permet identificar millor les noves demandes efectives a causa del contacte de proximitat amb els agents socials. Així mateix, permet detectar nous espais per a la producció de béns i serveis provinents de les possibilitats de descentralització a partir de la incorporació de les noves tecnologies al treball.

- 2) Facilita la realització d'innovacions en la producció i comercialització de serveis que no existeixen a escala nacional.
- 3) Proporciona espai per a l'experimentació de noves formes de creació d'ocupació vinculades al recursos endògens territorials. Són les dinàmiques cooperatives i de solidaritat social que tenen lloc al territori les que permeten la integració de demandes mercantils i no mercantils en el marc de processos d'estimulació de la demanda que poden donar lloc a noves formes d'ocupació
- 4) Permet l'aprofitament de la diversitat territorial i sociocultural per respondre a la demanda creixent d'individualització del consum de masses.
- 5) Potencia l'experimentació de noves formes d'intervenció pública més adequades en els aspectes regulatoris, d'establiment de nivells de qualitat i formes de destinar els recursos públics a les característiques territorials, la qual cosa millora l'eficàcia i l'eficiència de les polítiques.

En definitiva, qualsevol política pública amb l'objectiu d'intervenir en els circuits transnacionals per crear sinèrgies amb l'entramat econòmic i ocupacional ha de basar la seua intervenció en l'escala territorial. Aquesta escala d'intervenció, com hem exposat, ofereix un gran ventall d'oportunitats analítiques per valorar i intervenir sobre dinàmiques no solament econòmiques sinó també socials; en definitiva ens permet superar les separacions acadèmiques i institucionals tradicionals (per sector, etcètera) per tal d'intervenir en la realitat socioeconòmica en el seu conjunt. Així les polítiques d'ocupació poden tenir l'oportunitat d'afavorir la creació d'aquelles condicions que facen factible la formació i reconstrucció de les economies locals a través de les formes de cooperació i innovació en què se sustenta la competitivitat a través de la creació de xarxes d'infraestructures productives i innovació que afavorisquen l'ajustament productiu a formes flexibles de regulació econòmica (Mayoral, 1992).

Així, les xarxes de contacte personal i proximitat continue sent elements essencials pels processos de presa de decisions i innovació. Al mateix temps, la conformació d'aquestes dinàmiques en forma de xarxa no poden basar-se en construccions artificials, sino que han tenir una coherència històrica i territorial que les sustente.

De la mateixa manera, les dinàmiques globals exposen la manera en que el marc territorial ja no s'ajusta a les demarcacions tradicionals basades en la dicotomia urbana/rural o central/perifèric. Així doncs, quin ha d'esser el marc territorial sobre el que es despleguen aquestes polítiques d'ocupació? Quines dinàmiques assentades al territori ens permeten aproximar-nos a aquestes realitats complexes?

Al nostre parèixer requerim categories territorials que s'ajusten a les dinàmiques socioeconòmiques assentades sobre el territori i no a la inversa. Si pretenem analitzar les dinàmiques ocupacions conjuntament amb les dinàmiques transnacionals els denominats *Mercats Locals de Treball* (MLT) i la seua metodologia ens permeten analitzar els moviments demogràfics en una zona determinada i els seus impactes en la conformació dels mercats laborals a escala local conformant, d'aquesta manera, unitats territorials ajustades a les dinàmiques socioeconòmiques.

Segons Casado (2000) el concepte de mercat local de treball és el d'una àrea relativament autònoma en dos sentits: d'una banda, una en la qual existeix un cert grau d'autonomia d'oferta, és a dir, la majoria de la població resident ocupada treballa en la mateixa zona i, d'altra banda, un cert grau d'autonomia de demanda, çò és, la major part dels llocs de treball existents a l'àrea estan ocupats per residents locals. Complementant aquesta definició, Casado i Salom (2007) assenyala que les àrees que conformen aquesta tipologia de mercats laborals es caracteritzen principalment per contenir dintre seu la major part dels fluxos residència - treball de la seua població.

Des d'un punt de vista funcional, aquests mercats de treball estan formats per la intersecció entre -tot partint de l'oferta de treball-, l'àrea definida per la distància màxima a la que un nombre determinat de treballs estarien disposats a desplaçar-se per ocupar un lloc de treball sense que això implique un canvi de residència i, des de la demanda de treball, l'àrea que delimiten les preferències d'un conjunt d'ofertes laborals al moment de contractar els seus treballadors. D'aquesta manera, Smart (1974) proposa que els mercats locals de treball es delimiten partint de la informació disponible sobre els desplaçaments residència - treball a través del Cens de Població. Així la utilització d'aquesta variable ha implicat que els mercats locals de treball siguen considerats, en definitiva, com regions econòmicament compactes

dintre de les quals els individus poden residir i trobar treball a una certa distància i poden canviar d'ocupació sense necessitat de modificar la seua residència.

D'aquesta manera, la conceptualització dels mercats locals de treball ens permet analitzar les dinàmiques ocupacionals assentades en un territori funcional determinat, sent capaços així d'identificar els principals moviments residència - treball de la població resident, ja siga de caràcter local o transnacional. La identificació d'aquests moviments ens permetrà identificar l'escala adequada sobre la qual incidir correctament per tractar d'alimentar les sinèrgies entre les dinàmiques econòmiques locals i les potencialitats que poden oferir els nuclis transnacionals. Tanmateix, l'elecció de la variable residència - treball és discrecional en respondre a l'objecte d'estudi basat en el mercat de treball i, a més, implica una minimització de la influència de l'exterior en la conformació i canvis a l'interior dels mateixos.

Si bé la variable residència - treball com a element característic dels mercats locals de treballs és imprescindible per la naturalesa autocontinguda i autònoma dels mateixos, l'exclusivitat d'aquesta com a eina analítica implica la impossibilitat de valorar totalment la influència i dinàmica de les comunitats transnacionals. Una gran part dels turistes residencials no es troben registrat als censos de població i, per tant, la intensitat d'aquests fluxos a l'interior dels mercats locals de treball queda infravalorada, de la mateixa manera, aquesta variable no permet registrar les comunicacions i relacions d'aquestes amb l'exterior. Per tant, son necessaris l'elaboració d'informes i variables complementàries per analitzar concretament la complexitat del fenomen: la inclusió de variables com el nombre de trucades telefòniques o el nombre de viatges son línies necessàries per a un complet seguiment per part de les autoritats públiques; en aquest sentit el món del *big data* ofereix moltes i noves possibilitats a partir de les dades de què disposen la banca, els proveïdors de serveis de telecomunicacions i els gegants d'Internet; unes possibilitats que en general el sector públic aprofita poc.

No obstant, aquesta formulació teòrica continua sent l'eina més adequada per valorar l'acció simultània entre les forces econòmiques locals i les comunitats transnacionals en la conformació dels mercats de treball i, per tant, per plantejar

qualsevol intervenció pública respecte aquests. Així requerim una mínima exposició de les tendències descriptives d'aquestes unitats territorials al cas del País Valencià per fer-nos una idea de a quines escales ens enfrontem al nostre cas concret.

El País Valencià i el seu mercat laboral es troben marcats per l'elevat grau d'urbanització del territori, tanmateix, tot i que la mobilitat residència - treball de caràcter intermunicipal és un element especialment urbà existeixen també importants moviments a la costa - per l'existència d'un gran nombre d'ocupacions turístiques - i les zones interiors - per l'existència de manufactura tradicional - de caràcter industrial. A partir de les dades proporcionades per Boix i Galleto (2005, 2006), Boix i Trullen (2011) Casado (2010) i Salom (2007, 2015), podem concloure una sèrie d'idees que ens confirmen les tesis exposades anteriorment així com assenyalar els principals fenòmens de rellevància.

En primer lloc, la tendència a l'ampliació de la mida dels mercats laborals de treball sembla ser un element constant al darrer dels últims anys. Els fluxos intermunicipals de treballadors s'han incrementant al llarg del territori no només en relació al nombre de persones que es desplacen sinó també en termes del percentatge d'ocupats que es desplacen a treballar a altres municipis i percentatges d'ocupació de persones procedents d'altres municipis. De la mateixa manera, augmenta la complexitat dels fluxos en decreixer la concentració geogràfica dels fluxos receptors, el que implica un augment del nombre de municipis receptors principals, aquesta dinàmica ha implicat el descens de la centralitat de València o Alacant com a principals destinns i el sorgiment de nous centres receptors com Gandia, Paterna, Torrent, Elda, Petrer, Vila-Real, etc.

En segon lloc, es dona una ampliació i consolidació del model territorial previ però, tanmateix, en aquest informe ens centrarem a les zones on es concentra l'esmentat augment de la mobilitat són, principalment, els municipis industrials propers a la ciutat de Castelló (L'Alcora, Onda); els municipis metropolitans de València (Lliria, Bunyol i, fins i tot, municipis interns de la comarca de la Ribera Alta) i municipis d'Alacant com Alcoi i Cocentaina. Aquests principals moviments mostren la intensificació i difusió territorial dels processos de suburbanització de l'Àrea

Metropolitana de València però també de ciutats com Castelló, Alacant, Benidorm, Dénia, Xàbia i, fins i tot, Xàtiva.

En tercer lloc, el País Valencià mostra el major nombre de mercats locals de treball caracteritzats en la forma de districtes industrials (Becattini, 1989), és a dir, mercats de treball amb predominància ocupacional de menuda i mitjana empresa manufacturera de diversa especialització. Lògicament, aquest resultat queda reforçat per un paper central en termes d'ocupació absoluts per part d'aquesta tipologia empresarial. Resultat d'aquesta predominància veiem com el capital social (i les xarxes de proximitat i confiança, sistemes d'aprenentatge així com de presa de decisió col·lectiva que el sustenten) és, d'acord amb Boix i Galleto (2006), un dels elements essencials i distintius de l'economia valenciana com podem observar a la figura 1.

El conjunt d'aquestes afirmacions ens permeten asseverar el conjunt de tesis i explicacions exposades en l'apartat anterior. En relació al primer i segon element, la tendència a l'ampliació dels mercats locals de treball aporta la coherència analítica en termes d'unitats territorials necessària per contrastar l'augment de l'escala territorial d'intervenció cap a una nova escala supramunicipal que requereix repensar l'escala administrativa d'intervenció sobre les dinàmiques socioeconòmiques. Al mateix temps, l'estructura territorial dels mercats laborals mostra la conformació d'una estructura multipolar de nodes al llarg del territori el que, de nou, ressalta la necessitat d'entendre les necessitats d'intervenció pública des d'una perspectiva ampla en termes d'unitats administratives.

Finalment, el predomini de la petita i mitjana empresa a través de l'organització social i productiva que implica el model de districte industrial fa èmfasi en la rellevància de les xarxes, el capital social i, en definitiva, les economies d'escala formades amb el territori com a factor fonamental. D'aquesta manera, aquest model no només s'articula sobre la centralitat dels components del capital social en el desenvolupament econòmic valencià sinó que, a més, remarca la necessitat de mantenir la cohesió social en el territori i evitar els la lògica excloent de predomini del sector immobiliari i els fluxos financers.

De quina manera repercuteixen aquests elements al tractament proposat a les comunitats transnacionals? D'una banda, ens mostra que les comunitats transnacionals no s'articulen en espais urbà o rural de manera estacionària sinó que es mouen i interactuen amb el territori i les seues dinàmiques socioeconòmiques de manera constant. D'altra banda, això mostra la rellevància que té per als fluxos del capital el predomini dels districtes industrials en els mercats laborals i, per tant, ens adverteixen del paper central del capital social que pot ser fomentat, de manera determinant, pels fluxos de coneixement i capital que aquestes comunitats transnacionals poden aportar al mateix. Així doncs concloem que les comunitats transnacionals tant per la seua distribució i moviment al llarg del territori com pel seu paper de porta d'entrada a la nostra economia, tenen moltes possibilitats d'erigir-se com un dels elements fonamentals pel desenvolupament d'un model econòmic sostenible i innovador al llarg del nostre territori.

1.3. Bases teòriques per a un model de cooperació socioeconòmica entre institucions, teixit productiu i comunitat transnacionals al País Valencià:

A partir dels arguments anteriorment exposats tractarem d'elaborar una serie de línies pràctiques orientatives sobre la relació entre les comunitats transnacionals, l'escala territorial i les estratègies econòmiques de desenvolupament econòmic. Cal emfatitzar, abans que res, que el conjunt d'idees i dades analitzades al llarg d'aquest informe apunten a la necessitat de promoure activament estratègies de desenvolupament endogen que busquen mobilitzar de manera integral els recursos i les possibilitats del territori, més que no de centres aïllats d'acumulació i captació de rendes. Articular el territori; buscar la connexió externa (els mercats i dinàmiques transnacionals) així com també internament; multiplicar els focus de generació d'economies d'aglomeració, externalitats positives i *spill-overs*; construir o explotar actius intangibles col·lectius; convertir la cohesió social i territorial en avantatge de cara a la competència exterior, serien les orientacions bàsiques en aquest sentit.

Aquest objectiu pot implementar-se a partir d'una estratègia activa envers les comunitats transnacionals assentades al nostre territori, tractar d'integrar-les a les xarxes existent de tipus *micro*. Aquestes xarxes (comercials, en forma de diàspores, empresarials de diferents àmbits) son imprescindibles a l'hora de resoldre algunes de les dificultats econòmiques que tradicionalment es considerava que justificava la integració vertical empresarial; també en la generació de generar béns públics estratègics: la circulació d'informació, la inversió conjunta, els *spill-overs* tecnològics, la confiança davant operacions complexes i arriscades (per exemple el comerç a llarga distància, operacions a l'estranger), l'eliminació d'intermediaris, la reducció de costos de transacció o l'assoliment d'economies d'abast són algunes de les més destacades.

El funcionament i els resultats d'aquestes xarxes, en tant que estructures informals que connecten diversos agents en formes i jerarquies diverses (basades en la centralitat, per exemple), es relacionen de manera directa amb la noció de capital

social: un tipus de bé públic, intangible i fet de múltiples interaccions que confereixen densitat, solidesa i són la base d'externalitats, beneficis col·lectius i noves institucions informals (des de la circulació informativa, a la convivència, el suport mutu, la capacitat de canalitzar recursos, la confiança o el compromís cívic) que conformen part d'aquell bagatge que, entre altres efectes beneficiosos, pot esdevenir una peça clau de la competitivitat global d'un territori determinat.

Així, quin és el paper concret que les comunitats transnacionals poden assumir de manera potencial en el desenvolupament socioeconòmic valencià? Com explicàvem anteriorment, el teixit empresarial valencià està conformat en la seua majoria per empreses de mida mitjana o petita que conformen sistemes productius locals definits com a districtes industrials (Becattini, 1989). Aquests sistemes de menuda i mitjana empresa son definits, segons el propi Becattini (1991), com a districtes industrials d'acord a la següent definició: *una entitat socioeconòmica que es caracteritza per la presència activa tant d'una comunitat de persones com d'un conjunt d'empreses en una zona natural i històricament determinada*.

Aquests sistemes predominants tant en termes d'ocupació com de producció exportadora al País Valencià troben la seua capacitat competitiva en l'ancoratge al territori. Aquesta unitat, de nou, remarca la rellevància del territori a través la presència d'economies d'escala externes a les empreses però internes a aquest. Aquestes economies d'aglomeració es desenvolupen sobre la base d'elements com el comportament cooperatiu i competitiu complementari entre empreses, especialitzacions productives a escala local, desenvolupament d'interdependències productives de tipus intra i intersectorial, existència d'un sistema de valors i identitat compartit, flexibilitat del mercat laboral, etc. que, en definitiva, formen una atmosfera industrial que alimentava el capital social d'aquests sistemes locals.

No obstant, i en la línia del que expliquen Bellandi i De Propis (2015), els canvis que ha comportat la globalització en termes de translació de l'escala de les activitats socioeconòmiques ha implicat, en el cas valencià, un cert desacompassament entre la dinàmica econòmica d'aquests sistemes locals i les cadenes globals de valor. Aquest nou context ha implicat una sèrie de canvis en els districtes industrials obligats a adaptar-se a un nou paradigma tecnoeconòmic que ha reconfigurar la dinàmica tecnològica i mercantil arreu del món. El principal repte pels districtes

industrials és l'assumpció de l'obsolescència d'algunes de les seues competències acumulades fins el moment i, per tant, requereixen de nous canals de comunicació i interacció amb l'exterior per tal d'accedir a les noves dinàmiques de coneixement a escala global. Aquest canvi, en definitiva, implica la necessitat d'estendre la qualitat i la intensitat de les economies externes dels districtes industrials per tal de reconfigurar les capacitats internes cognitives, econòmiques i socials de caràcter local.

Aquí és on veiem una oportunitat per a l'acció de les administracions públiques valencianes: amb la deguda coordinació, les comunitats transnacionals permeten accedir a influències exteriors molt heterogènies, entre les quals es troben xarxes d'innovació, fons universitaris i d'inversió pública o privada així com proveïdors i compradors internacionals.

D'aquesta manera, les comunitats transnacionals permeten accedir a una font d'influències exteriors d'elevada heterogeneïtat que poden permetre, gràcies a la coordinació pública, l'accés directe a fons universitaris, xarxes d'innovació i actors de la mateixa o proveïdors i compradors internacionals. En el nou context global, les dinàmiques dels mercats internacionals suposen un repte a les capacitats convencionals dels sistemes a escala de districte i, per tant, es requereixen crucialment nous canals i actors capaços de proporcionar habilitats d'absorció, translació i combinació del coneixement extern a les capacitats endògenes del sistema productiu local en qüestió. En definitiva, l'organització productiva no mercantil característica de les economies externes de districte s'estén més enllà del sistema productiu o cadena de producció local, prenent un caràcter translocal i transnacional (Bellandi i Caloffi, 2009; Trullen et al., 2013).

Aquest procés de transformació de les economies externes ancorades al territori poden, i deuen, estar recolzades per un sistema d'intervenció pública que analitze i module el sistema de comunicacions i moviments internacionals cada vegada més àgil que caracteritza la globalització actual. El foment de lligams i relacions entre l'entorn local i les comunitats transnacionals (tant originàries del territori com vingudes de l'exterior) forma part d'una necessitat indispensable pel desenvolupament i actualització dels sistemes industrials valencians. Es tracta, per tant, de fomentar i participar en la construcció de xarxes multiescalars de caràcter

social i cognitiu que uneixen l'escala local amb la global amb mètodes capaços de crear nous sentiments de pertinença la comunitat local per facilitar la interacció (Belussi i De Propis, 2013).

Aquestes pràctiques són, segons la investigació realitzada i les fonts consultades per elaborar aquest informe, una pràctica recurrent al llarg i ample del continent europeu i les seues regions. En definitiva, es tracta de fomentar el sorgiment d'economies externes connectades amb l'exterior que permeten crear sinèrgies positives entre el coneixement i les capacitats internes dels sistemes productius locals i el coneixement extern, codificat i científic de les xarxes externes. Aquesta tipologia d'intervenció pública és, segons Bellandi i De Propis (2017), una de les característiques per a la conformació de districtes industrials avançats, tractant d'estendre les col·laboracions econòmiques i institucional a escales translocals i transnacionals per obtenir posicions avantatjoses en les cadenes globals de valor.

D'aquesta manera, observem com les comunitats transnacionals poden ser un element útil pel foment del capital social de l'entramat empresarial valencià a través de la cooperació amb l'administració pública i el sector privat. Tanmateix, aquestes comunitats no solament són útils com a component de connexió amb l'exterior sinó que la pròpia dinàmica residencial també guarda una sèrie de potencial d'usos per tant de fomentar l'actualització del teixit de districte tan essencial pel desenvolupament de l'economia valenciana. Com explicarem a continuació, la població transnacional resident al País Valencià pot aportar un gran nombre de coneixement extern que s'inserten com a nous nuclis potencials de producció dintre del sistema local.

Les dinàmiques de canvi descrites pels sistemes de districte venen condicionades per l'existència d'un o diversos nuclis de producció i coneixement especialitzat. Parlem de nucli de producció i coneixement especialitzat referint-nos a un camp d'activitat relativament especialitzada i homogènia en termes de coneixement productiu i organitzatiu (Belliandi, De Propis i Santini, 2018). Tanmateix, la multiplicitat de nuclis no només es troba relacionada amb la producció principal del districte sinó també guarda relació amb les activitats de provisió de matèries primes, serveis i altres activitats complementàries amb el nucli de fabricació (Belliandi, 1996; Frenken et al., 2007). Aquest conjunt de nuclis especialitzats conformen

l'especialització cognitiva - individual o plural - del districte més enllà de les limitades definicions sectorials.

D'aquesta manera, les estructures cognitives que configuren el districte determinen, alhora, les possibles sendes d'evolució disponibles a escala de districte. Aquestes estructures de coneixements, òbviament, s'inserten en un marc institucional que inclou una sèrie de subjectes actius i mecanismes col·lectius que implementen la cooperació intra i interempresarial (Dei Ottati, 2009). Així, la institució pública pot ser capaç de desenvolupar eines per modificar i fomentar l'evolució del districte a través de l'activació de processos d'inclusió de nous coneixements mitjançant l'absorció de nous nuclis de coneixement no inclosos en l'estructura districtural.

De manera concreta, les comunitats transnacionals residents al nostre territori deuen ser interpel·lades per les institucions públiques per tal d'atraure coneixements i contactes a l'exterior capaços de desenvolupar noves estructures cognitives que servisquen de base per donar pas a nous nuclis de producció i coneixement. La inclusió de les comunitats transnacionals en el circuit de negocis i idees intern al districte industrial té potencial per fomentar un procés de descentralització creativa amb capacitat per dotar de noves capacitats i línies productives als sistemes productius locals. Nombrosos districtes industrials valencians sofreixen actualment processos d'estancament creatiu i innovador a causa de l'esgotament del seu principal nucli cognitiu pel que aquesta política es presenta com una de les possibles claus per a la reindustrialització de l'economia valenciana.

Des d'una escala tecnològica, la innovació, especialment la de caràcter incremental, tendeix a sorgir de l'execució conjunta d'aproximacions originals i diferents al procés de producció. Al mateix temps, les innovacions de caràcter més radical es deriven de la combinació creativa de multiplicitat de coneixements especialitzats provinents d'una sèrie d'equips i col·laboradors especialitzats. Tant en un, com en l'altre procés, d'acord amb De Propis (2002), la comprensió i cooperació mútua es veu facilitada per les oportunitats que ofereix l'intercanvi de productes i serveis intermedis, així com per l'acció de compartir, a escala local, un conjunt d'experiències vitals educatives, laborals, familiars i socials.

D'aquesta manera, la inclusió dintre de les dinàmiques socioeconòmiques del districte de les comunitats transnacionals és una ferramenta que va molt més enllà de la simple aportació del coneixement que individualment aquests siguen capaços d'aportar. L'emergència d'un nou nucli de coneixement i especialització dintre del districte industrial evidencia l'existència un forat estructural dintre de l'estructura cognitiva del sistema local que, automàticament, es tradueix en la divisió interna del treball. Per tant, la comunitat interna del districte pot emprar aquestes mancances per crear noves línies de producció complementàries i de cooperació productiva. D'aquesta manera, la dinàmica iniciada institucionalment genera un procés de creació de noves capacitats internes al sistema productiu local el que inicia una nova senda de desenvolupament industrial, evitant el col·lapse i estancament intern del sistema.

Així, per esbrinar el funcionament de les comunitats i xarxes transnacionals valencianes ens hem centrat en dos espais de tipologia distinta: un de metropolità amb multiplicitat d'usos, un sector cultural robust, forta rellevància del creixent del turisme urbà, i un sector industrial exportador dinàmic -València i l'Horta- i un espai turístic clàssic com és la Marina Alta, amb uns fluxos transnacionals més consolidats al llarg de diverses dècades, i on la distribució costa-interior mostra una pervivència d'usos industrials i agraris rellevants que troben el seu reflex en la composició del treball i el teixit econòmic.

Al capdavant, i en consonància amb el marc teòric proposat, hem mirat d'esbrinar si la diferent tipologia i necessitats d'usos turístics i post-turístics i comunitats transnacionals aconsella una política netament diferenciada o si pel contrari hi ha dinàmiques convergents atribuïbles als fluxos de la globalització o d'altres variables.

2. Metodologia

Per assolir els objectius proposats a l'estudi hem escollit un disseny mixt de dues etapes per derivació. El model elegit s'inicia amb una primera fase de recollida de dades qualitatives, a partir dels resultats de les quals es construeix la segona, el qüestionari quantitatiu. Aquest tipus d'aproximació combinada permet assolir una perspectiva més integral del fenomen, tot aprofitant les fortaleeses de cada mètode, i dotant a l'anàlisi de major complexitat. Així, la fase de caire qualitatiu permet contextualitzar i aprofundir en les distintes vessants del fenomen d'estudi, i posa les bases per a la definició de la fase quantitativa, dotant a les dades d'un abast més complex.

FASES	Recerca prèvia	Recollida de Dades	Elaboració de Propostes	Jornada de Treball
ACCIONS	Diagnosi de realitat	Grups de Discussió + Entrevistes Obertes + Grup triangular	Anàlisi de Resultats	Presentació de Resultats
	Identificació d'hipòtesis	Qüestionari	Concreció dels Resultats en Polítiques Públiques	Entrega del Informe

La **recollida de dades qualitativa** parteix de considerar l'espai urbà com una sort de “conversa permanent” entre actors: intentem captar l'abast d'aquesta conversa fonamentalment a través de tres metodologies, com són els grups de discussió centrats en els sectors socials més rellevants per a la recerca, entrevistes obertes a actors clau i grups triangulars.

Tècnica	Característiques de la producció discursiva	Utilitat
Entrevista personal	Interacció comunicativa entrevistador-entrevistat	Captació de la subjectivitat i l'experiència d'informadors dels actors clau
Grup triangular	Tensió entre individualitat dels entrevistats- discurs grupal	Aprofundir en la varietat de perfils
Grup de discussió	Acoblament dels discursos individuals dels participants en un discurs global compartit, és a dir, entorn al qual es dona un major o menor consens	Captar les representacions col·lectives en distints grups socials

Font: Ruiz (2012)

L'objectiu d'aquesta primera fase ha consistit a captar les dimensions simbòliques de les noves realitats socials de boca dels mateixos implicats - autòctons, nouvinguts, post-bohemis i altres categories intersticials...- a través d'una varietat de formats que ens permeta explorar la varietat discursiva.

2.1. Grups de discussió.

Els grups de discussió ens faciliten la identificació, a través d'un format no-directiu, de 'relats corals', és a dir, la producció simbòlica compartida en grups d'una certa homogeneïtat.

Les variables principals per configurar els grups de discussió s'han basat en la major o menor vinculació efectiva amb el territori; la dimensió rural-urbà, i, per últim, l'edat, de tal manera que siga representatiu de dues maneres significativament distintes d'habitar i viure el territori, i que per tant poden oferir pautes distintes de comportament. La dimensió gènere, per la seua banda, s'ha contemplat de tal manera que es garantisca la participació activa de veus femenines.

Al plantejament inicial s'havien preconfigurat un total de 5 grups de discussió, en funció de la identificació de cinc categories independents: autòctons cosmopolites - entre professionals i responsables d'administracions i equivalents- tant en entorn rural com urbà, nous residents amb perfil laboral, també contemplant aquesta doble vessant, i post-bohemis. No obstant això, la posada en pràctica de la metodologia planificada ha obligat a realitzar determinats ajustos.

La principal dificultat que hem hagut d'atendre ha estat l'accés a alguns dels perfils buscats, principalment persones pertanyents a les categories d'autòctons cosmopolites i de nous residents amb perfil laboral, que bé no s'han sentit interpel·lats pel format de grup de discussió dissenyat, bé han tingut dificultats d'agenda. Per tal de compensar aquesta mancança, s'ha elaborat un número major d'entrevistes que l'inicialment previst, amb un enfocament més obert, orientat a captar també de manera individual aquelles veus que en un primer moment volíem encabir en el format de grups de discussió.

D'altra banda, la distinció entre les anomenades "classes creatives" i els post-bohemis no ens resultava operativa, atès que es reconeix un element de transició entre ambdues categories. S'ha considerat més adient, en conseqüència, incloure-les en un mateix grup de discussió.

Finalment, també hem parat atenció a un sector poblacional en principi exclòs: el de persones jubilades en àmbit rural, tant per la seua representativitat en zones costaneres, la implicació cívica i política al seu entorn, com per resultar un focus d'atracció intergeneracional de la comunitat transnacional -recordem que un dels segments turístics que més creix és l'anomenat VFR (acrònim en anglès de Visiting Friends and Relatives)-, funcionant com a ambaixadors informals del territori on conviuen.

A partir de la ja assenyalada necessitat de reestructuració, s'ha pres una mostra d'actors i s'han realitzat 2 grups de discussió. El primer grup, a la ciutat de València, ha estat compostat per un total de 7 persones, 4 dones i 3 homes, de distints perfils

professionals -sector tecnològic, comerç, educació, entre d'altres- però similar recorregut acadèmic, d'edats compreses entre els 23 i 32 anys i un temps de residència a la ciutat que oscil·la entre els cinc mesos i els dos anys. El segon grup, compost per 6 persones residents de llarg termini en un entorn rural -4 dones i 2 homes, d'edats entre els 40 i 70 anys, es va realitzar a Xàbia. L'element de cohesió grupal és, principalment, la seua implicació comunitària.

Aquest plantejament ens ha permés una “conversa experimental” amb una mostra representativa -no exhaustiva ni tancada- d'actors, al voltant dels seus hàbits laborals, però també els culturals, de consum, mobilitat o convivència que resulten rellevants per a identificar quines són les variables determinants en l'atracció de fluxos transnacionals i d'inversió estrangera, i a l'hora de configurar una política pública amb major capacitat per aprofitar el seu capital social i econòmic i per tant, també més hàbil a l'hora d'encarar les transformacions del treball en l'era de la globalització.

2.2. Entrevistes

Pel que fa a les entrevistes a actors claus, s'ha incrementat el seu número respecte l'inicialment previst, assolint un total de 12 entrevistes. En el model triat, els nostres interlocutors adquireixen el paper d'informants, és a dir, funcionen com a observadors privilegiats del fenomen a tractar, i el seu rol no és únicament parlar de la seua experiència, sinó també i de manera prioritària servir-nos de guies sobre les actuacions en matèria de turisme des d'una pluralitat de perspectives, assenyalant les dinàmiques que identifiquen i, de manera més pràctica, els casos d'èxit però també les mancances en estratègies i en política pública. Per a aquest enfocament, el perfil de participants triat prové principalment d'institucions públiques -tot i que no únicament-, que tracten el sector del turisme en alguna de les seues vessants i a distintes escales -des del nivell més local fins al més macro. Tenim, doncs, representats tècnics d'Agències de Desenvolupament Local, regidors en matèria de turisme, distribuïts en distints punts de la geografia valenciana (l'Horta Nord, Camp de Morvedre, la Marina Alta i La Costera), nivells directius de les Conselleries de la Generalitat Valenciana, del Patronat de Turisme

de la Diputació i de l'Ajuntament de València. També hem seleccionat perfils del sector empresarial -tant des de la perspectiva de l'emprenedor estranger, representants de Consulat, com la del treballador autòcton en un entorn internacional- .

2.3. Grup triangular

Finalment, s'ha completat la part qualitativa amb la realització d'un grup triangular, el plantejament del qual respon a una necessitat de caire pràctica, degut a la dificultat d'accés a determinats perfils que ja es comentava adés; i, per altra banda, a una qüestió metodològica, esdevenint una eina per superar les limitacions dels grups de discussió, posat que, com afirma Conde (1993), la creació d'un relat grupal dificulta l'aparició de perfils o propostes en conflicte, tancant possibles percepcions alternatives del fenomen en qüestió.

El grup triangular, a mig camí entre les entrevistes personals i els grups de discussió, propicia un relat personal entre l'experiència i la representació. Així doncs, l'interés concret de fer ús d'aquesta tècnica és explorar més a fons diversos models de vivència transnacional que es contraposen i cohabiten a l'entorn urbà. Per tant, mentre que els grups de discussió s'han caracteritzat per una buscada homogeneïtat dels participants, al grup triangular plantejat prima la diversitat d'edats -un rang ample entre 30 i 60-, de perfils professionals, tant pel que fa al sector a què es vinculen - sector creatiu, professional investigador i emprenedora en el sector de la restauració, respectivament- com pel tipus de contracte o situació laboral, i d'hàbits socials i culturals.

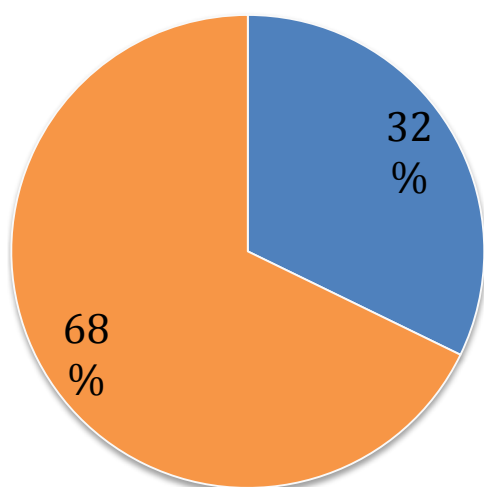
3. RESULTATS

A partir de les conclusions extretes de la primera fase, hem dissenyat una metodologia de tipus quantitatiu centrada en el recull de dades que ens permeten cartografiar les necessitats dels grups identificats. L'enquesta plantejada s'orienta a poder analitzar i entendre -i, per tant, també modular - les distintes capes de les xarxes transnacionals, a través de les dinàmiques de treball, consum i relacions socials.

Els primers resultats que llança aquesta segona fase de recerca, amb quasi 200 respostes, ens ajuden ja a visualitzar els principals fils argumentatius, i corroboren els elements consensuats en els grups de l'etapa qualitativa d'aquesta recerca.

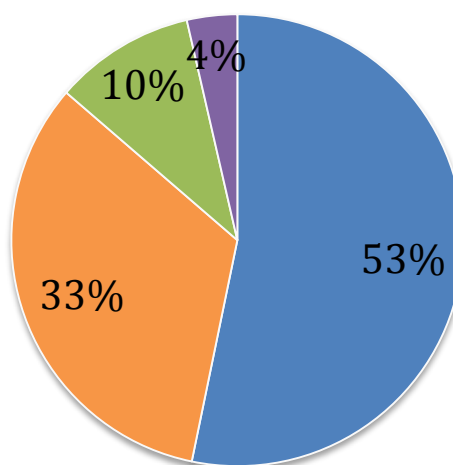
Des del punt de vista sociodemogràfic, podem ja assenyalar que les dades més interessants tenen a veure amb l'eix gènere i amb l'eix urbà-rural. En aquest sentit, ressaltem una participació molt feminitzada, en la que són dones vora el 70% dels contribuents al qüestionari. En tot moment han estat el col·lectiu que s'han mostrat més procliu a col·laborar en el procés d'elaboració de la investigació i han mantés també un rol actiu durant els grups de discussió- així mateix, les pròpies participants ens indiquen que són, per regla general, més actives en el món de l'associacionisme cultural i polític-.

Respostes per gènere

■ Homes ■ Dones

Distribució per zones

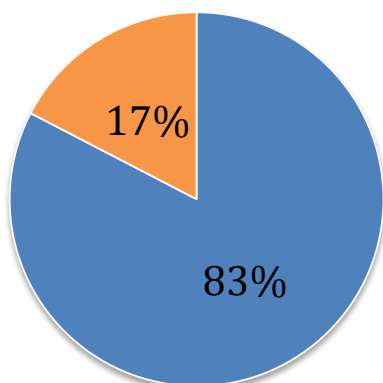

■ Marina Alta
■ València
■ Alacant
■ Altres

L'altre element a destacar és l'important pes de la Marina Alta, d'on prové aproximadament el 53% dels resultats de les enquestes, seguit d'un 33% que ens arriba de l'àrea metropolitana de València. En aquesta primera anàlisi, destriem per tant la resta d'àrees geogràfiques, sobre les quals encara no tenim la massa crítica suficient, i utilitzarem aquestes dues regions, tal com ja s'havia fet en la part qualitativa, com àrees que poden encarnar en principi la tradicional distinció teòrica entre les dinàmiques rural i urbana, i que a l'hora representen les que, segons els nostres informants, suposen les principals marques turístiques del País Valencià a l'exterior: València i Costa Blanca, turisme urbà i turisme de sol i platja, respectivament.

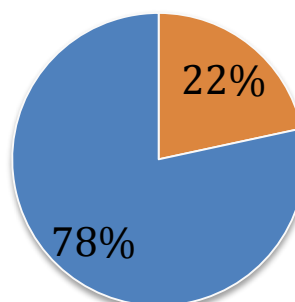
Les diferències entre aquestes dues tipologies es manifesta, en primer lloc, en el biaix generacional. Mentre que aquells que declaren viure a València i àrea metropolitana tenen menys de cinquanta anys, l'estadística és inversament proporcional a l'àrea de la Marina Alta, tal com es pot observar en els següents gràfics:

Edat (València)

■ 1970-1990 o posterior
■ 1960-1940 o anterior

Edat (Marina Alta)

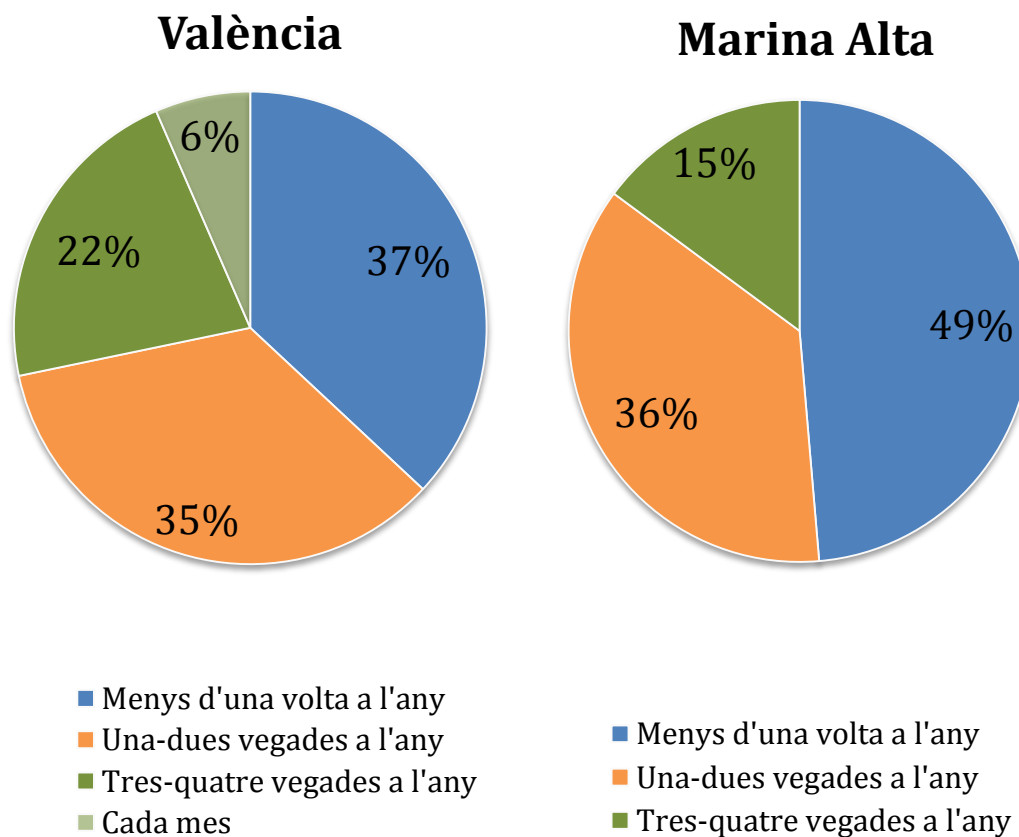
■ 1970-1990 o posterior
■ 1960-1940 o anterior

El diagnòstic coincideix amb el discurs reproduït pels nostres informants, que feien una distinció dicotòmica entre Marina Alta-destí recomanable per a famílies i persones jubilades per la tranquil·litat/seguretat, i València-destí per a joves pel seu dinamisme cultural.

3.1. Xarxes interpersonals globals

Els enquestats, independentment d'on resideixen, tenen una relació fluïda amb el seu lloc d'origen, i mostren patrons similars de comportament quant a la freqüència de desplaçaments. Si bé la comunitat assentada a València manifesta viatjar-hi més a sovint, en ambdós casos més d'un terç ho fa una o dues vegades a l'any. Allà on s'incrementa la diferència és al tram de major periodicitat; mentre que a la ciutat un 29% torna regularment, aquests desplaçaments sols suposen un 15% a la Marina Alta. La correlació generacional podria ser l'element explicatiu primordial, ja que la tendència és que els joves tinguen una xarxa afectiva més ampla al lloc d'origen que no la gent més gran.

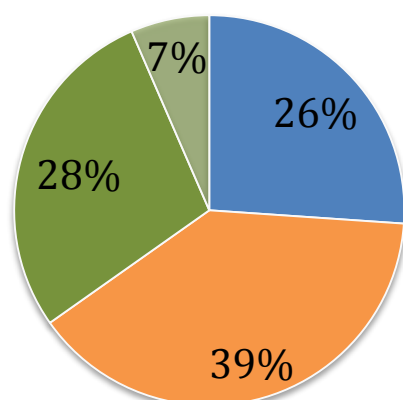
Amb quina freqüència tornes la teua ciutat/país d'origen?

Malgrat això, en qualsevol dels dos casos es constata l'existència d'un entramat interpersonal a escala global, que no sols s'alimenta de fluxos cap als llocs d'origen, sinó que és bidireccional -i fins i tot s'intensifica en l'itinerari invers, direcció el nostre territori-, com demostra la freqüència amb què s'acullen amics i familiars: un 80% dels enquestats, sense distinció de lloc de residència, reben visites entre 1 i 4 vegades a l'any.

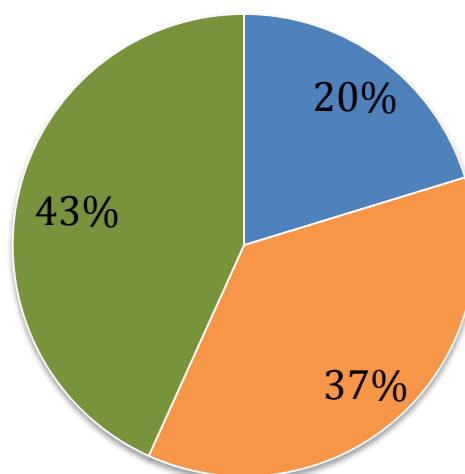
Amb quina freqüència aculls amics/familiars de la teua ciutat/lloc d'origen)

València

- Menys d'una volta a l'any
- Una-dues vegades a l'any
- Tres-quatre vegades a l'any
- Cada mes

Marina Alta

- Menys d'una volta a l'any
- Una-dues vegades a l'any
- Tres-quatre vegades a l'any

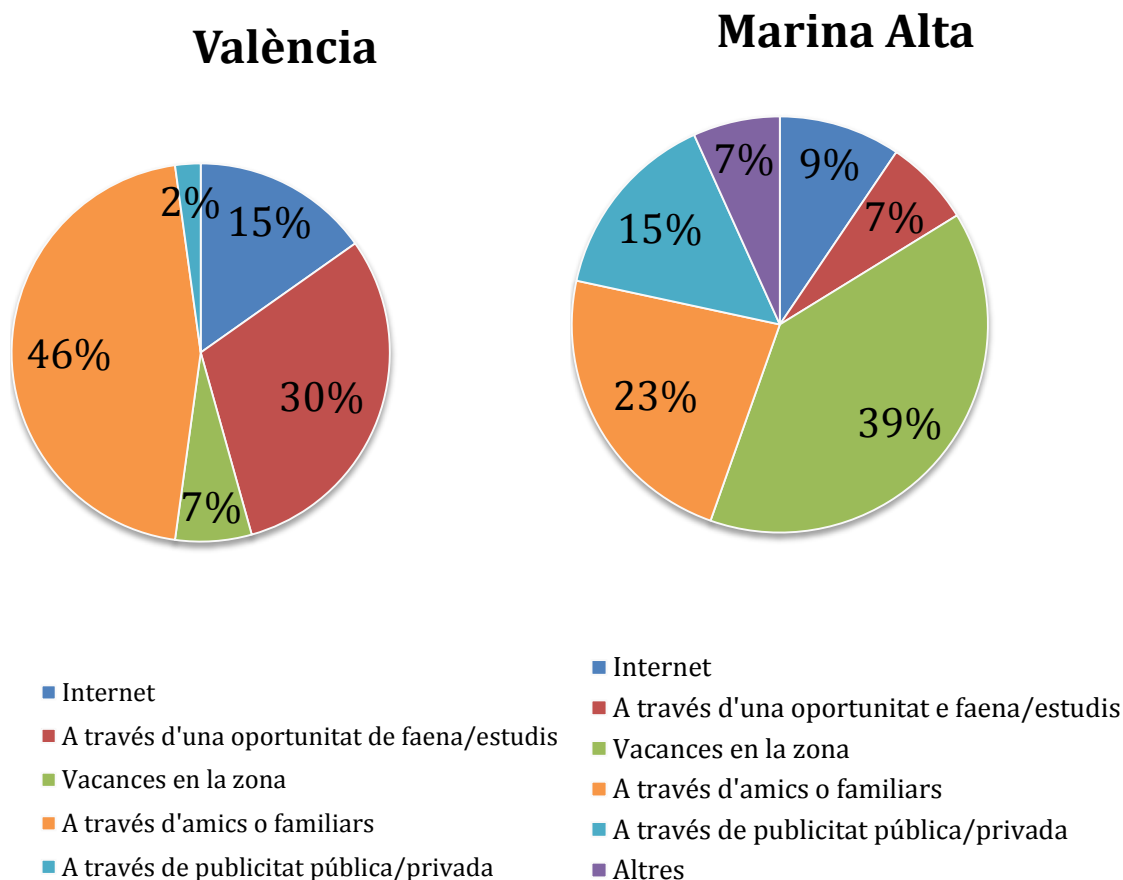
La fortalesa dels lligams amb els seus països de procedència es presenta com un factor clau de promoció territorial per a les noves generacions. A l'hora d'establir quins han estat els canals a través dels quals han conegut la zona en la que actualment resideixen, sí trobem diferències entre els dos espais d'anàlisi elegits, factor que s'intensifica relacionat amb l'edat. Per tal d'entendre-ho, cal contextualitzar que els entrevistats a Xàbia reconeixien que el fonament de la seua tria d'hàbitat tenia a veure amb 'l'estat virginal' o com a mínim aquesta percepció en el moment de la seua arribada; una percepció que podríem matisar en el sentit que a la Marina Alta i en general a la costa de les comarques d'Alacant ja entren amb força des de la meitat dels anys 60. Els integrants d'aquest grup de discussió encarnen la concepció de turisme residencial, que és en si antinòmic i ha estat llargament discutit -aquest, per cert, és un dels elements amb què els nostres informants són crítics respecte de l'administració, el fet de treballar des de conceptes obsolets que no reflecteixen la casuística del territori-: la seua condició de residents permanents, per bé que efectuen nombrosos viatges al país d'origen, ja contradiu el mateix concepte d'habitatges de temporada o turístics amb què molts

dels espais on viuen -fonamentalment suburbans i d'urbanisme dispers- foren concebuts.

És en ells on apareix amb major freqüència les vacances i el turisme com a factor decisiu per a traslladar-se al territori de destí. Si hi sumem la publicitat pública-privada i Internet, els canals de comercialització tradicionals o verticals superen el 60% dels casos en l'enquesta, i no s'allunya molt d'allò recollit als grups de discussió, fonamentalment entre els informants i participants de més edat.

Tanmateix, i segurament per l'existència d'un mercat turístic relativament madur - on ja trobem segones i fins i tot terceres generacions de residents amb condició transnacional- el boca a boca, que en el turisme tradicional s'anomena VFR (Visiting Friends and Relatives) s'acosta ja a un quart dels casos. Alguns dels informants més joves, de fet, apunten a la presència a la zona dels seus avis, pares o oncles com a factor decisiu.

Com has conegut la teua actual zona de residència?

Els urbanites -i joves-, com ja apuntàvem abans, van en la mateixa direcció i li donen un pes específic i primordial a la coneixença pràctica d'amics i familiars. Aquesta doble dinàmica podria indicar-nos que, mentre que els primers han funcionat com a 'emissors d'informació' els segons han estat primerament receptors d'aquesta, tot i que passat el temps ja funcionen també com a corretja de transmissió d'experiència. En qualsevol dels dos casos podem identificar un pes percentual més que important dels canals informals, que es prefereixen sobre els oficials. Els escassos índex de confiança en l'administració, i els seus hàbits comunicatius -en què afirmen confiar més en els seus iguals i les relacions horitzontals- apunten justament en aquesta direcció, i poden ser indicatius del desajust entre allò que es publica institucionalment i la demanda orientada al relat de l'espai viscut.

Amb tot, es fa palesa la importància de la conjunció 'publicitat boca a boca' i política d'aerolínies i vols barats, un dels punts clau, segons els nostres informants, que

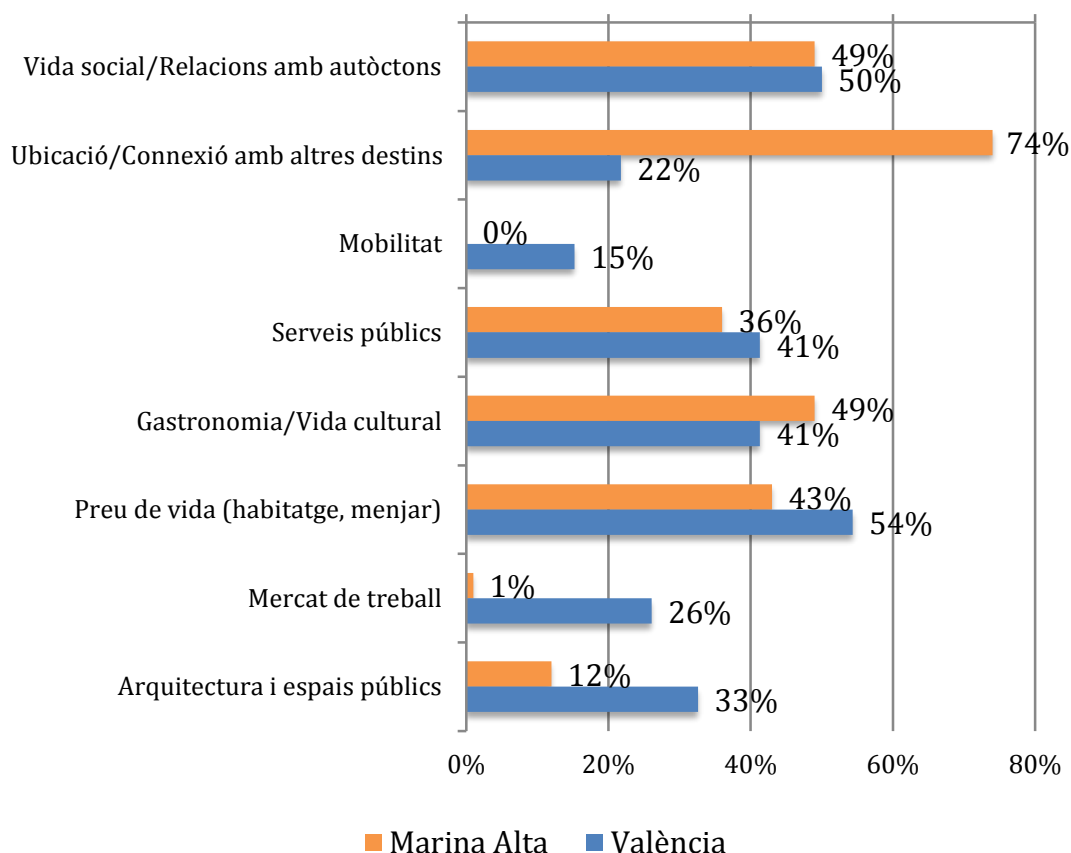
explicaria l'èxit turístic del País Valencià i la multiplicació dels vols des de i cap a l'aeroport de Manises, de 3'5 milions en 2011 fins a quasi 8 en 2018. També dóna pistes sobre la distinta incidència de la destinació entre els mercats turístics europeus, per què llocs com Itàlia o Països Baixos, que compten amb connexions diàries a baix preu, tenen una presència que multiplica la d'altres països, com Dinamarca, en la qual no hi ha hagut una estratègia de fidelització de les companyies aèries.

Una altra qüestió a afegir és l'increment del segment dels vols *shuttle* o de transbord de grans companyies com el que recentment s'ha posat en funcionament entre València i Amsterdam. Aquest tipus de serveis, que permeten la connexió directa i ràpida amb aeroports internacionals, són un reflex clar de la mundialització dels fluxos i de l'aparició de nous perfils de viatges que no entren en les categories tradicionals contemplades a les estadístiques sobre turisme. Els nostres informants reconeixen, en aquest sentit, que l'administració maneja dades incompletes, provinents principalment d'AENA, i que es treballa amb conceptes obsolets sense un equip de *data analysts* que siga capaç d'interpretar la creixent heterogeneïtat dels fluxos.

3.2. Qualitat de vida

Un dels aspectes que més ressò va tindre en la fase qualitativa per explicar la satisfacció amb el destí de residència triat rau en la qualitat de vida. Donada l'amplitud amb què aquesta noció ha estat utilitzada en els discursos corals, s'ha considerat convenient introduir preguntes que ens permeten limitar el seu abast conceptual.

Elements que defineixen la qualitat de vida

Certament, els participants de l'enquesta corroboren que el terme en qüestió implica una multitud d'àmbits, que inclouen aspectes ambientals, relacionals, econòmics... De la bateria de respostes obtinguda, no obstant, hi ha trets comuns als dos àmbits territorials triats que destaquen per sobre de la resta, entre els quals ens trobem els següents:

- Vida social/Relacions amb autòctons (mencionat per un 50% i un 65%, respectivament)
- Serveis públics (principalment educació i sanitat, són valorats per un 41% i 47%)
- Gastronomia/ Vida cultural (important per al 41 % i el 59%)
- Preu de la vida (54% i 62%)

Si comparem allò que els participants identifiquen com a central en la qualitat de vida, i després intentem valorar aquests elements contextualitzant-los en el País

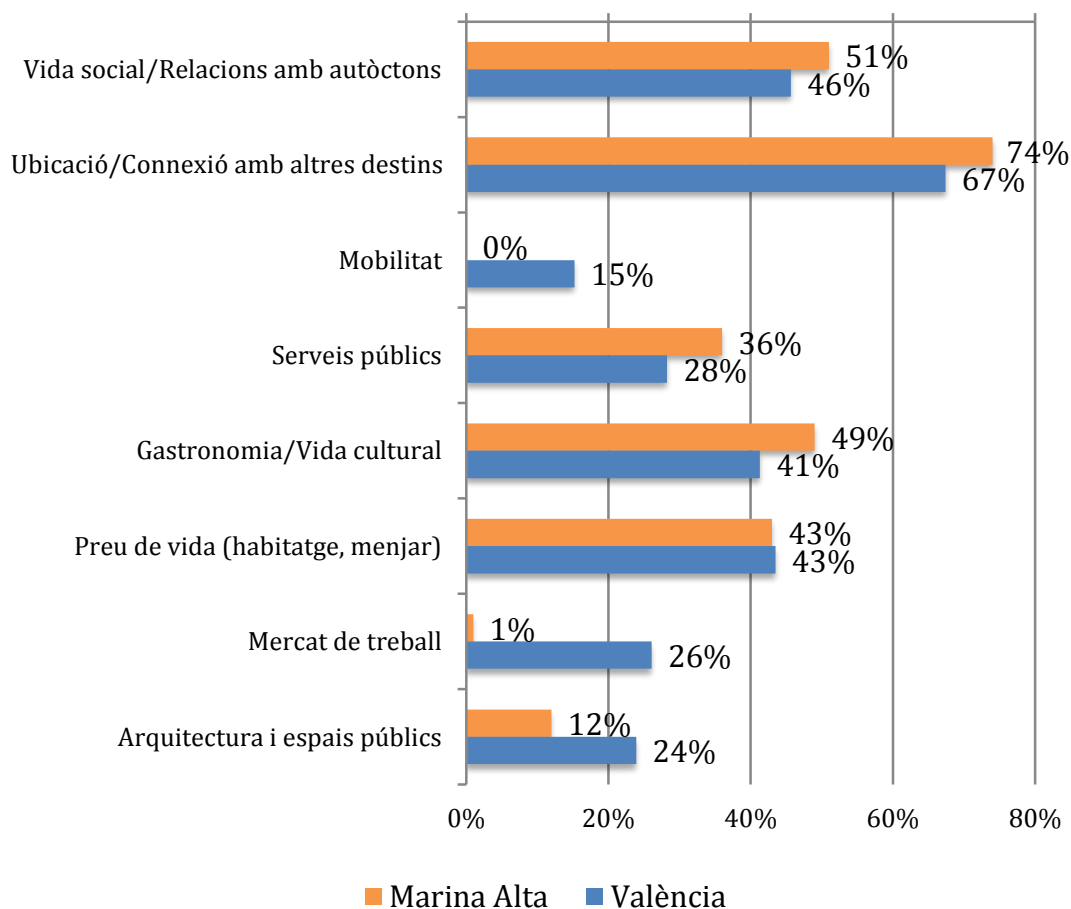
Valencià, obtenim resultats interessants. En primer lloc, que l'espai turístic no es correspon necessàriament amb l'espai viscut, i que, si recollim, com ens aconsellen els nostres informants, l'experiència del propi visitant i resident s'obtenen resultats molt distints als turístics tradicionals, molt més relacionats amb les experiències vinculades a la vida comunitària. Les comunitats transnacionals tenen, en efecte, un prisma de subjecte social: la vida social i les relacions amb autòctons segueix constituint-se en un element de pes en la seua experiència positiva com a residents. Això connecta amb la percepció generalitzada, extreta del grup de discussió urbà, que, gràcies a una qüestió d'escala, la integració a la ciutat, la interacció social i la creació de vincles afectius és bastant senzilla integrant-se en les activitats culturals i d'oci del barri (en la falla, en el café de baix de casa, als espais de *coworking*...). Els entrevistats manifestaven, en aquest sentit, sentir-se acollits, en una ciutat que perceben segura i que "no fa sentir perdut ni anònim". De la mateixa manera, el grup rural valorava positivament la interacció amb un entorn que veia més intercultural.

Tanmateix, en ambdós casos apareixia una preocupació per certes limitacions d'accés a la socialització amb autòctons, que consideraven conseqüència de grups socials consolidats en què no sempre tenien cabuda. En aquest sentit, un dels informants de la Universitat de València insistia que el distintiu de les experiències d'acollida d'Erasmus més exitoses és l'ús d'estudiants valencians -el perfil dels quals destacava, principalment, pel seu domini de llengües estrangeres i el fet d'haver fet estades a l'estranger- per impartir tallers de benvinguda on s'ofereix als participants una sort de 'guia de supervivència', que inclou tant aspectes de caire més pràctics com propostes d'oci i turisme a partir de la pròpia experiència dels autòctons. L'avantatge d'aquest plantejament, segons l'informant, és que fidelitza uns assistents a la caça d'autenticitat i que valoren la generació d'un espai d'hibridació social amb autòctons cosmopolites que els serveixen de persones de referència en la vida a la ciutat. Malgrat els estudiants estrangers destaquen pel seu interès per l'experiència real i per necessitats concretes d'adaptació i assessorament, l'administració pública, segons ens adverteixen els actors claus en les entrevistes, segueix categoritzant-los com a turistes, cosa que, de nou, denota les limitacions de les categories tradicionals de resident i visitant en l'anàlisi de la varietat de moviments transnacionals.

La falta de contacte amb els espais naturals de socialització locals és conseqüència, segons els joves participants dels grups de discussió, de que les xarxes del teixit reproductiu conformades essencialment per persones sense experiència transnacional. Malgrat això, sí existeix, segons una enquesta del grup Sociograma per al col·lectiu València Vibrant (2015), un conjunt de persones, identificables dintre de la categoria d'autòctons cosmopolites, amb un perfil professional i educatiu similar als dels joves *expats*, que a més a més es caracteritzen per un alt capital social (el 86% participen activament en alguna associació o organització), i amb una xarxa de contactes internacional -la majoria han viscut en altres països i encara hi mantenen relació-. Compleixen, per tant, els requisits per convertir-se en una 'comunitat pont', amb capacitat d'integrar els residents estrangers i vehicular la seua experiència relacional al territori.

Quan l'accés als espais de reproducció social és fluid, es generen sinergies molt positives en clau de desenvolupament endogen. Els nostres informants ens plantegen, en aquest sentit, que cal aprofitar i donar rellevància a actors clau del sector privat que, *de facto*, ja s'encarreguen d'acollir els nouvinguts i assistir les seues demandes. És el cas dels consolats, actors claus que cal tindre més en compte en l'elaboració d'una estratègia territorial, atès que funcionen com a font d'influències exteriors i punt de suport per a la seua comunitat local, i aprofiten els vincles productius entre grups comunitaris, universitats i centres de coneixement, empresaris i treballadors, dintre i fora del nostre territori. En aquest sentit, un dels casos d'èxit en termes d'hibridació social és el de la comunitat neerlandesa a València, amb una presència empresarial, social i turística consolidada. A través del consolat, col·laboren activament amb les administracions públiques, fomenten el capital social de l'entramat empresarial valencià -també del cultural i artístic- i atrauen inversió -tant pública com privada- del seu país d'origen a sectors tradicionals valencians, com puga ser el cultiu d'arròs, tant com a d'altres més clàssics i relacionats amb el sector turístic -hostaleria, restauració, etcètera.

Coses que més valoren de la Comunitat Valenciana

Un segon element que ens interessa remarcar és la importància dels serveis públics -incloent la seguretat ciutadana- per als sondejats, coincident amb aquella manifestada pels participants dels grups de conversa. En tant que la majoria dels informants i participants són ciutadans d'Estat de Benestar més o menys avançats, la coincidència entre bon clima i estil de vida amb uns serveis públics més o menys homologables és un factor decisiu a l'hora de triar el seu lloc de residència; en contrast, per exemple amb altres destins turístics tradicionals més atractius en quant a preus, com poden ser els de l'altra riba de la Mediterrània.

En tercer lloc, ressalta el pes central que té la gastronomia i la vida cultural per als dos grups seleccionats, en percentatges tan anàlegs que poden arribar a qüestionar la tradicional distinció rural-urbà en termes de dinamisme cultural; la percepció que tenen de la connexió d'aquests elements amb la realitat valenciana fa pensar que la

perceben com un tret identitari central. De fet, si que perceben l'escena cultural des d'una escala metropolitana o comarcal: no tenen problemes a desplaçar-se per assistir a les activitats que consideren de més interès, constituint-se en un dels hàbits de la seua vida al País Valencià al qual atorguen més rellevància.

Pel que fa a la localització i connexió amb altres regions, es fa palesa de nou la centralitat que aquesta dimensió té en la seua decisió de quedar-se al País Valencià. Coincideixen a destacar, sobretot, les connexions aeroportuàries amb els estats d'origen, la qual cosa els permet anar-hi amb freqüència, i també fan una valoració positiva de les carreteres. Per contra, lamenten la qualitat del servei de ferrocarril, tant en rodalies com en llarga distància -en particular al corredor mediterrani; contrasten la facilitat d'anar a Madrid amb la qualitat i els temps del servei fins a Barcelona.

Per últim, val a dir que tot i que l'arquitectura i els espais públics apareixen en similar intensitat a l'enquesta a tots dos territoris, discursivament no va tindre la mateixa importància als grups, trobant-se molt més present a l'urbà, mentre que el grup de discussió rural valorava, en general, l'avantatge de poder realitzar activitats a l'aire lliure. Sobre els primers, destaca que l'ús de la ciutat que fan es concentra en uns pocs barris (Russafa, Cabanyal, Ciutat Vella i Benimaclet, principalment), barris que els informants i participants destaquen majoritàriament per presentar pràctiques i usos d'una ciutat més tradicional i no tant globalitzada; en contrast valoren poc o gens els espais turistificats de la façana marítima, Ciutat de les Arts i les Ciències, Marina Reial, etcètera, que relacionen directament amb la degradació i la inseguretat en àrees que consideren arquitectònicament destacables, i socialment i culturalment més interessants -Cabanyal, Grau, etcètera.

Al mateix temps, aquesta valoració amaga una certa contradicció, i és la distribució desigual dels fluxos al si de la mateixa ciutat; els residents estrangers a penes contemplen, ni que siga conceptualment, la idea d'àrea metropolitana i menys encara la de comarques, en aquest cas l'Horta. Aquestes dinàmiques de zonificació també es troben presents en l'enfocament de l'administració valenciana a través del web turístic de la ciutat (visitvalencia.com), que al seu mapa oferta únicament 6

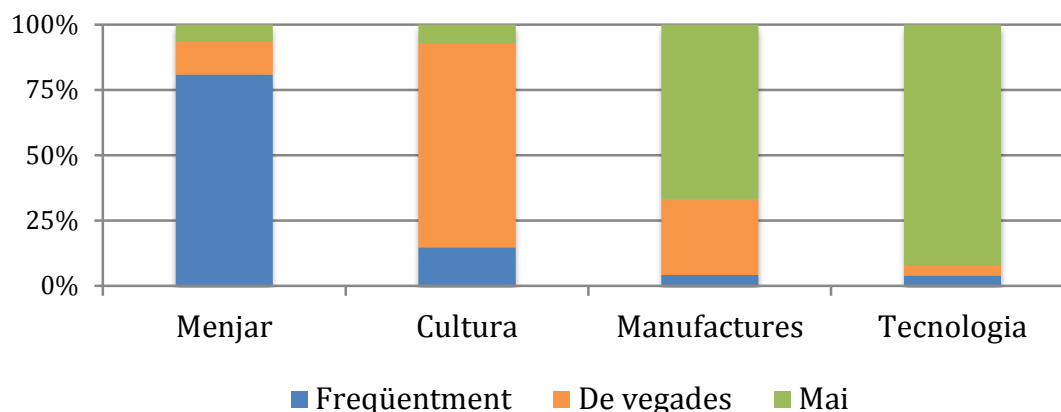
zones com a àrees d'interès turístic (Bioparc i parc de Capçalera, Centre Històric, Russafa i Eixample, Ciutat de les Arts, Albufera i Marina i Platges).

3.3. Consum de productes locals

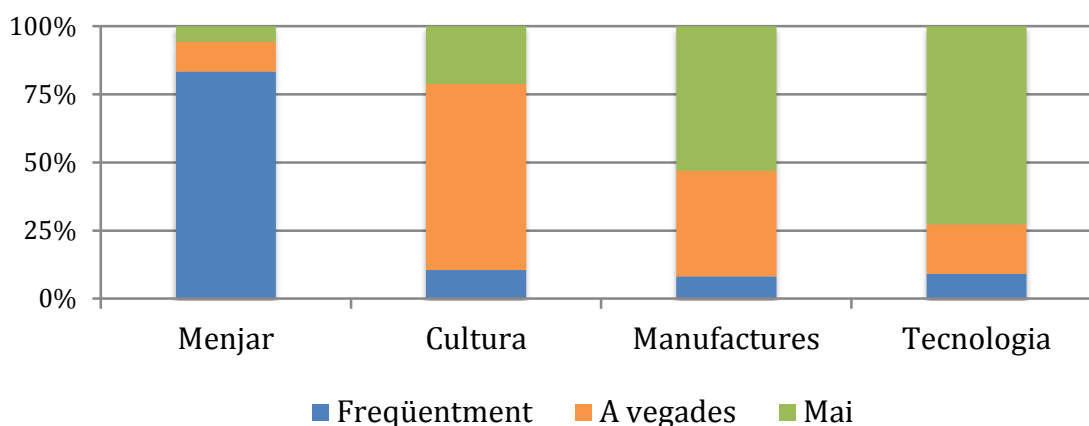
En la secció de consum, els primers resultats de l'enquesta llancen un missatge clar transversal a l'eix rural-urbà sobre la distribució d'aquest: el sector agroalimentari porta un gran avantatge comparatiu en termes de despesa en producte, atès que més del 90% manifesta consumir aliments de proximitat -dels quals aproximadament el 80% ho fa amb freqüència-, seguit amb menor intensitat per la indústria cultural, amb un públic consolidat però discontinu - amb un 80% a la Marina i 90% a València-. Molt lluny queden la indústria manufacturera, tot i que té un mercat ocasional del 40% a la Marina Alta, un poc menor a València, i la indústria tecnològica, que encapçala la falta de mercat, amb un percentatge de participants oscil·lant entre el 90 i el 70 que manifesta no consumir mai aquests productes.

El patró, doncs, és clar i consistent en tots dos grups estudiats: existeix consum habitual de productes bàsics, menys de serveis però molt escàs o nul de productes industrials, elaborats i/o intensius en tecnologia i innovació. La variació interterritorial en el consum podria deure's probablement tant a la diferència d'edats i capacitat de despesa com al temps que porten vivint al País Valencià: especialment en el cas de manufactura i tecnologia depenga probablement del coneixement dels productes locals.

Consum de productes (València)

Consum de productes (Marina Alta)

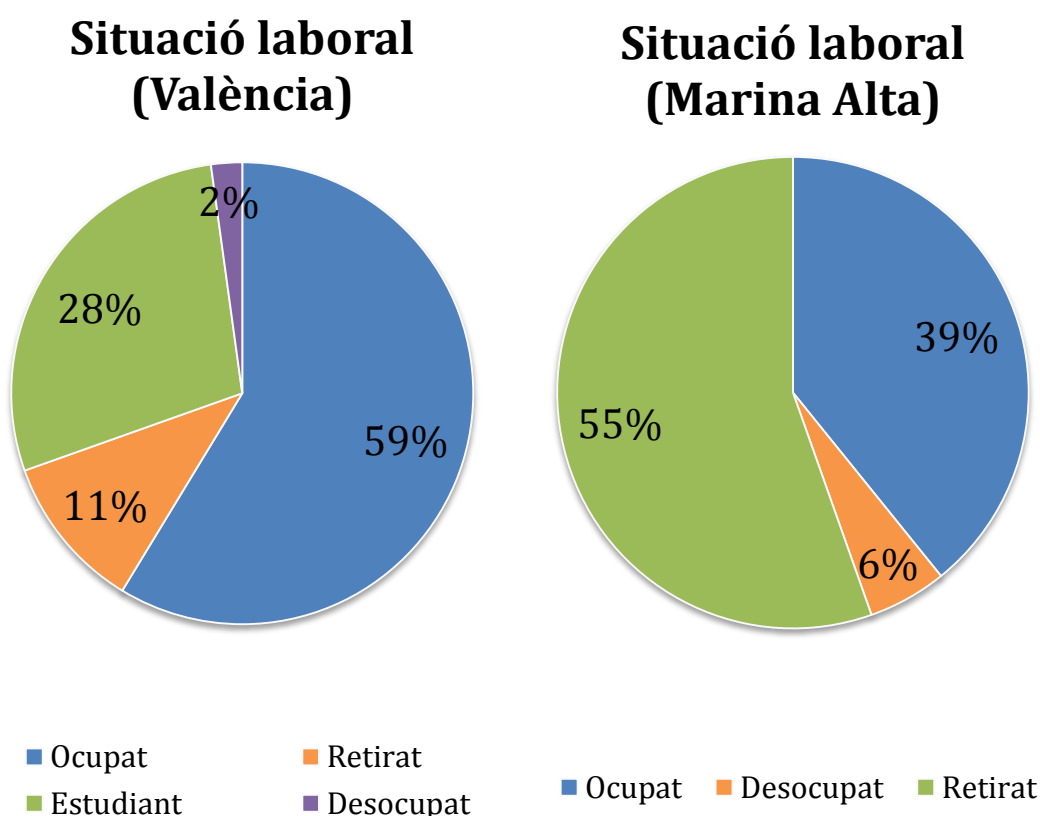

Açò ens permet avançar la necessitat d'aprofundir en si hi ha espai per desenvolupar nínxol de mercat amb valor afegit en aquests sectors, és a dir: si en realitat hi ha demanda que no s'està satisfent per l'aparell productiu local. En aquest sentit, alguns informants i participants a la Marina Alta assenyalaven la dificultat de trobar feina i oportunitats laborals fora del sector immobiliari; uns altres, per contra, apunten a la imatge del País Valencià com a terra d'oportunitats per als negocis. El denominador comú del que consideren oportunitats i models d'èxit està relacionat amb economia verda, serveis avançats per a la construcció -sistemes de so, aïllament tèrmic, energies renovables-, mobilitat sostenible o alimentació ecològica i de proximitat.

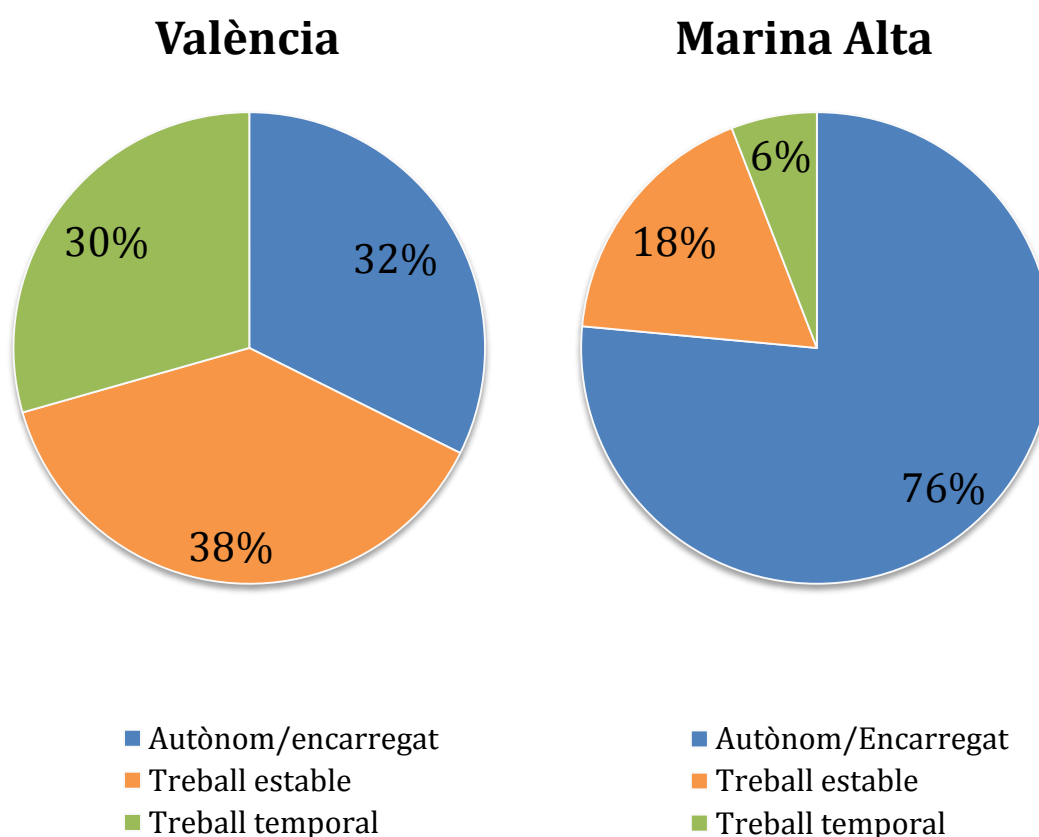
3.4. Treball

La situació laboral dels enquestats és un altre dels elements divergents en funció de la zona de residència. Com era previsible, el percentatge de persones jubilades és molt major a la Marina Alta, i ressalta que ningú ha declarat ser estudiant en aquesta zona, mentre que, a l'àrea metropolitana de València, aquest segment poblacional representa quasi un trenta per cent del total.

A l'entorn urbà, el resultat del sondeig dibuixa un perfil més marcadament laboral que a l'homòleg *rural*. Aquest resultat és coherent amb la identificació per part dels entrevistats i els informants més joves del factor treball com determinant en la decisió d'establir-se. De fet, apuntaven, la manca d'aquest podria precipitar el canvi de destí residencial (especialment en aquells escenaris on no s'han desenvolupat projectes socioafectius de més magnitud).

Tipus de treball

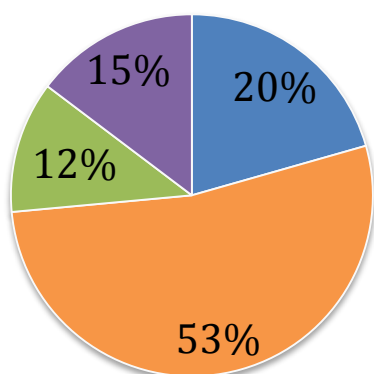

Si atenem al tipus de treball que tenen les persones ocupades, ens trobem de nou una distribució desigual dels pesos de les distintes tipologies. Així doncs, l'índex de temporalitat que manifesten els enquestats és molt superior a la metròpoli que no a l'àmbit rural. Per altra banda, la presència d'autònoms a la Marina Alta és molt superior a la de València ciutat, qüestió que correlaciona amb un major nombre de persones que manifesten haver creat una empresa a l'àrea on viuen. En aquest sentit, els informants entrevistats consideren que hi ha oportunitats interessants de trobar nínxols de mercat, a diferència dels seus països d'origen, que es caracteritzen per la presència de mercats madurs. També a la ciutat es considera que València és un lloc que permet oportunitats econòmiques, que, combinat amb una bona qualitat de vida, la converteix una 'ciutat global', ideal per a autònoms o persones que treballen des de casa o *remote workers*, que com veiem al següent gràfic, suposen una quarta part del total. Això contrasta, segons l'opinió generalitzada, amb un màrqueting inadequat i insuficient que de València es fa fora, cosa que limita que treballadors d'aquest perfil s'instal·len en ella com a lloc des d'on treballar i viure.

Més enllà de l'elevat nombre de treballadors a distància i d'emprenedors estrangers, cal remarcar la importància de les xarxes de contactes com a vehicle d'obtenció de feina, que assoleix un 23% a la Marina Alta i pràcticament es duplica en percentatge a València. Ens interessa especialment, des d'aquesta perspectiva, el funcionament del *networking* en algunes comunitats de residents estrangers. Tal com ens comenta un dels entrevistats, és més comú fer valdre estratègies combinades de proximitat i contacte personal i professional. Així doncs, hi ha límits difusos entre l'espai de socialització i el de treball, cosa que permet una interacció entre ambdós menys artificial. En comparació, l'administració pública valenciana a penes juga un paper important en aquest procés.

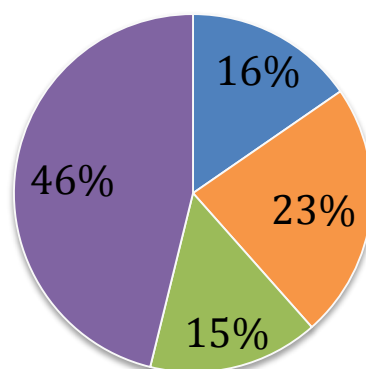
Com vas aconseguir treball?

València

- En el meu lloc d'origen (treball a distància)
- A través de contactes en el meu lloc de residència
- A través de l'administració valenciana
- Vaig crear una empresa

Marina Alta

- En el meu lloc d'origen (treball a distància)
- A través de contactes en el meu lloc de residència
- A través de l'administració valenciana
- Vaig crear una empresa

Malgrat el nombre de persones que manifesten haver muntat un negoci, la pràctica totalitat (amb menor impacte en la Marina Alta) no han contractat mai treballadors autòctons. Això contrasta amb el que comentaven els participants dels grups de

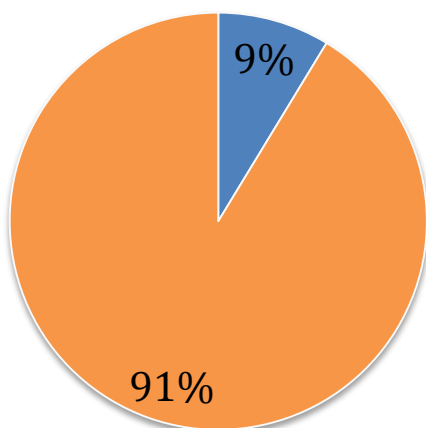
discussió respecte a l'existència d'una base de treballadors valencians molt ben formada, amb la qual col·laborar professionalment resulta una experiència molt satisfactòria, més inclús que no treballar amb el mateix perfil de gent en altres països.

Per tant, no es tracta d'una qüestió de preferència *per se* d'una plantilla formada per residents estrangers, sinó que existeixen barreres que dificulten aquesta mena de relacions. L'alta coincidència entre l'entorn social i el laboral-econòmic a l'hora de prendre decisions és una de les principals -ja s'ha comentat amb anterioritat l'escassetat d'espais d'hibridació social-, i estretament relacionada amb les barreres burocràtiques que perceben.

L'altra està en la barrera idiomàtica, i en particular que tenen problemes per trobar gent amb un nivell d'anglès funcional per l'exercici de certes tasques, particularment aquelles relacionades amb atenció al públic. Tanmateix, com també hem vist un cop fetes les contractacions, les valoracions envers els treballadors i proveïdors autòctons en general és bona o molt bona, i en qualsevol cas no gaire diferent de la que tenen envers els seus connacionals.

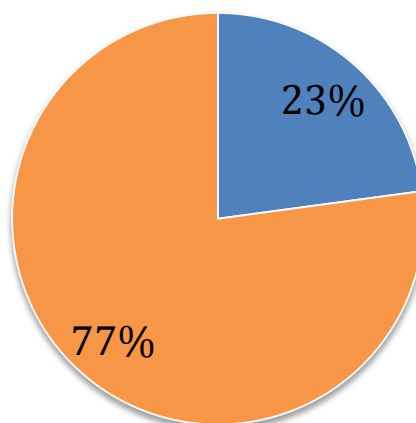
Has contractat autòctons?

València

■ Si ■ No

Marina Alta

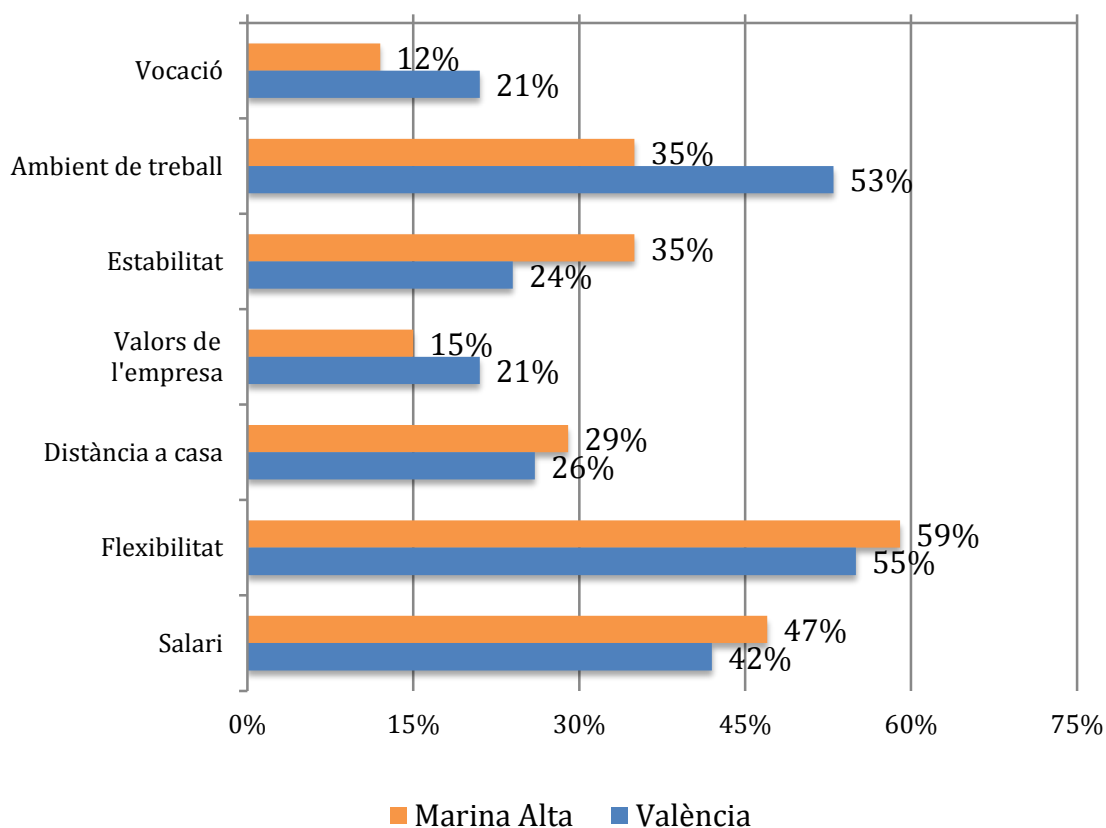
■ Si ■ No

Si ens centrem en la valoració dels treballadors sobre els elements més preuats en un entorn laboral, la flexibilitat apareix per davant del salari com a factor fonamental, un component estudiat com a comú en les transformacions laborals a l'era de la globalització, on els elements d'organització han anat tenint cada vegada més pes. El segon element clàssic és el salari, que tampoc no presenta variacions significatives entre un i altre grup.

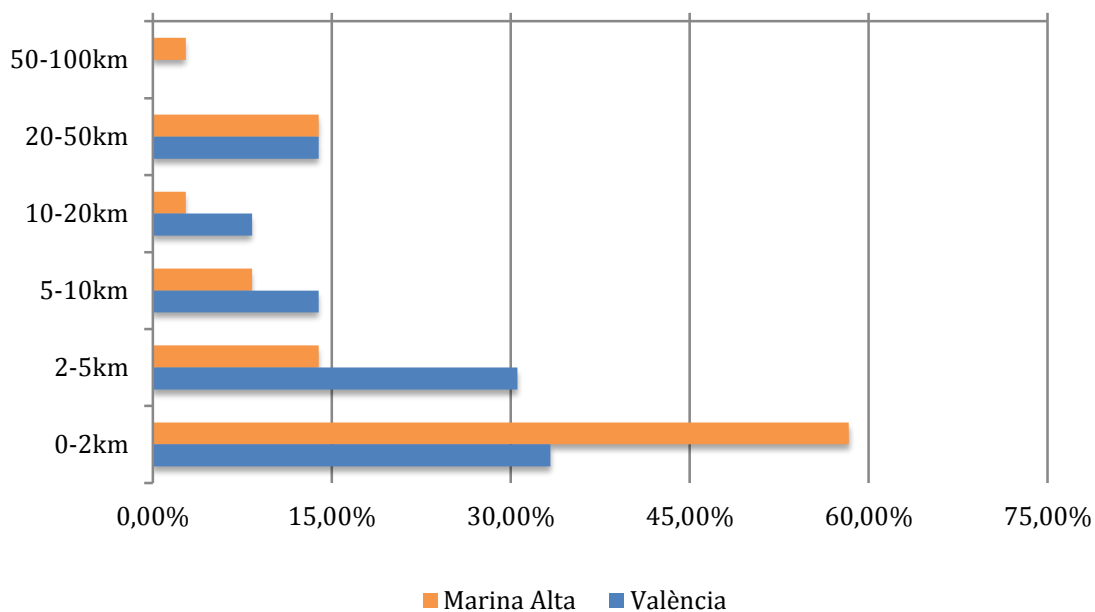
Tot seguit trobem, però, la variació més significativa, de gairebé 20 punts, entre els resultats de la Marina Alta i els de València: tant en la fase qualitativa com la quantitativa els participants més joves coincideixen a valorar l'ambient de treball -i les relacions que s'hi generen- com més importants fins i tot que el salari. Entre els més majors / els habitants de la Marina Alta, aquesta rellevància es redueix al tercer lloc, però continua sent decisiva en la valoració laboral.

La distància a casa, entroncant amb la resposta següent està en termes de valoració similar en tots dos grups, i té una importància decisiva en encabir aquestes comunitats transnacionals en la lògica dels mercats locals de treball. De fet, i d'acord amb els resultats més del 70% dels participants en l'estudi, en el cas de la Marina Alta i més del 60%, en el cas de València treballen com a molt a cinc quilòmetres del lloc de residència: tot i que es desplacen, d'acord amb les dades la majoria estan immersos en comunitats locals compactes.

Elements que més valoren en un treball

Distància al lloc de treball

3.5. Principals obstacles

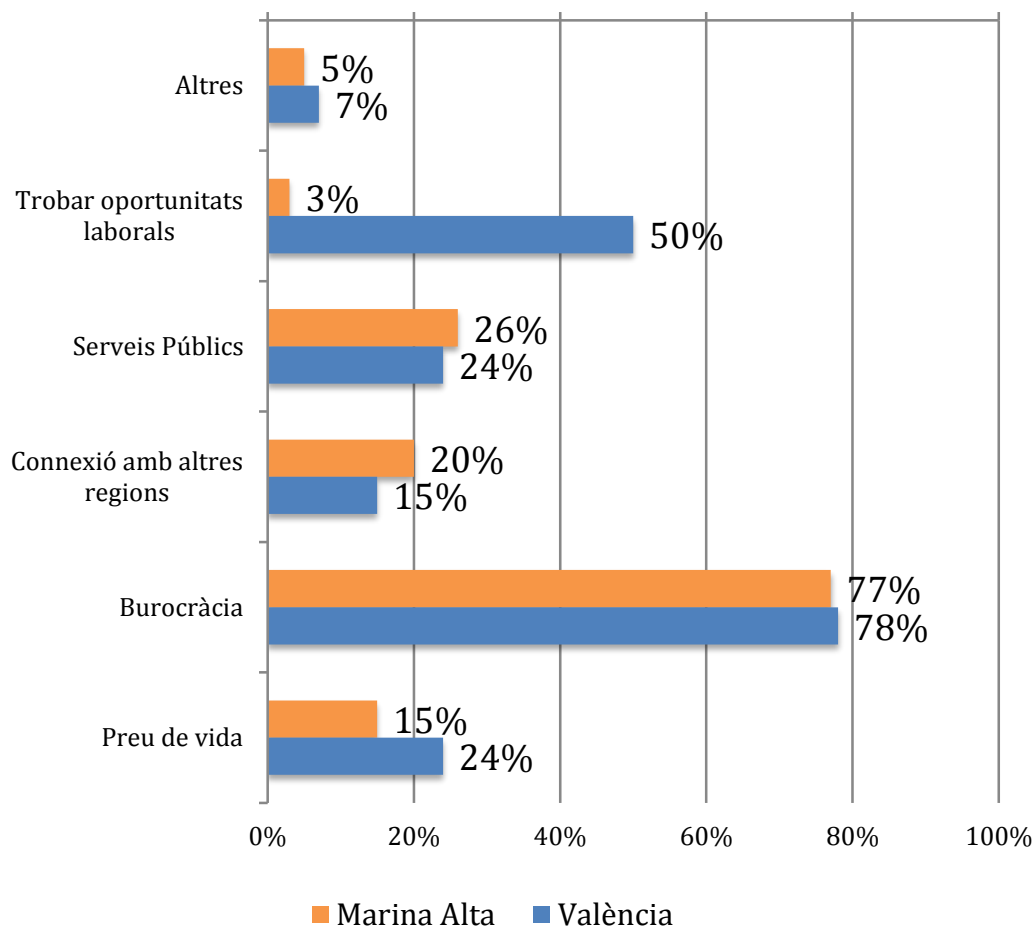
Com a complement d'aquelles coses que més valoraven del País Valencià, als grups de discussió també es va incloure un apartat perquè s'expressaren sobre factors que havien identificat com obstacles o dificultats en la seua experiència al nostre territori. Hem considerat pertinent seleccionar el conjunt de respostes de la fase qualitativa i afegir-les al qüestionari per tal de donar-li un valor mostral.

El primer resultat que podem extreure apareix ja amb força a la primera etapa de la recerca; l'obstacle per excel·lència a què s'enfronten els nouvinguts són les barreres burocràtiques -el percentatge és coincident a ambdós regions, situat en quasi el 80%. Es tracta de la preocupació més mencionada en la pregunta de resposta múltiple, i inclou un seguit de qüestions, entre les quals els distints grups de discussió destacaven la lentitud de la tramitació, la complexitat i la falta de transparència en els processos. El segon element més esmentat, íntimament relacionat amb el primer, ateny al funcionament i accés als serveis públics: a grans trets els valoren, tant en general com en l'atenció rebuda, bastant positivament, però destaquen dificultats d'accés que tenen a veure -segons allò exposat als grups de discussió- amb problemes de comprensió del model administratiu espanyol i el seu funcionament.

Les oportunitats laborals apareixen com a problema entre els informants i participants de València i l'àrea metropolitana però són pràcticament inexistents entre els de la Marina Alta. Aquí hi poden pesar dos factors fonamentals: tant el perfil d'edat com la tipologia laboral i ocupacional distinta; és normal que no s'identifique com a problema entre els jubilats i tampoc entre aquells d'entre els ocupats que afirmen haver creat la seua pròpia empresa. L'altra diferència rellevant, tot i que no tan acusada, té a veure amb el preu de la vida -i entenem que, implícitament, de la seua relació amb els salaris; resulta fins a 10 punts més rellevant a València i àrea metropolitana. A falta de dades concretes de renda, resulta plausible inferir una major capacitat de renda entre jubilats -que normalment compten ja amb un habitatge en propietat i no tan sensibles a la pujada,

per exemple, dels lloguers- i els qui afirmen haver creat la seua pròpia empresa que no entre la resta d'ocupats.

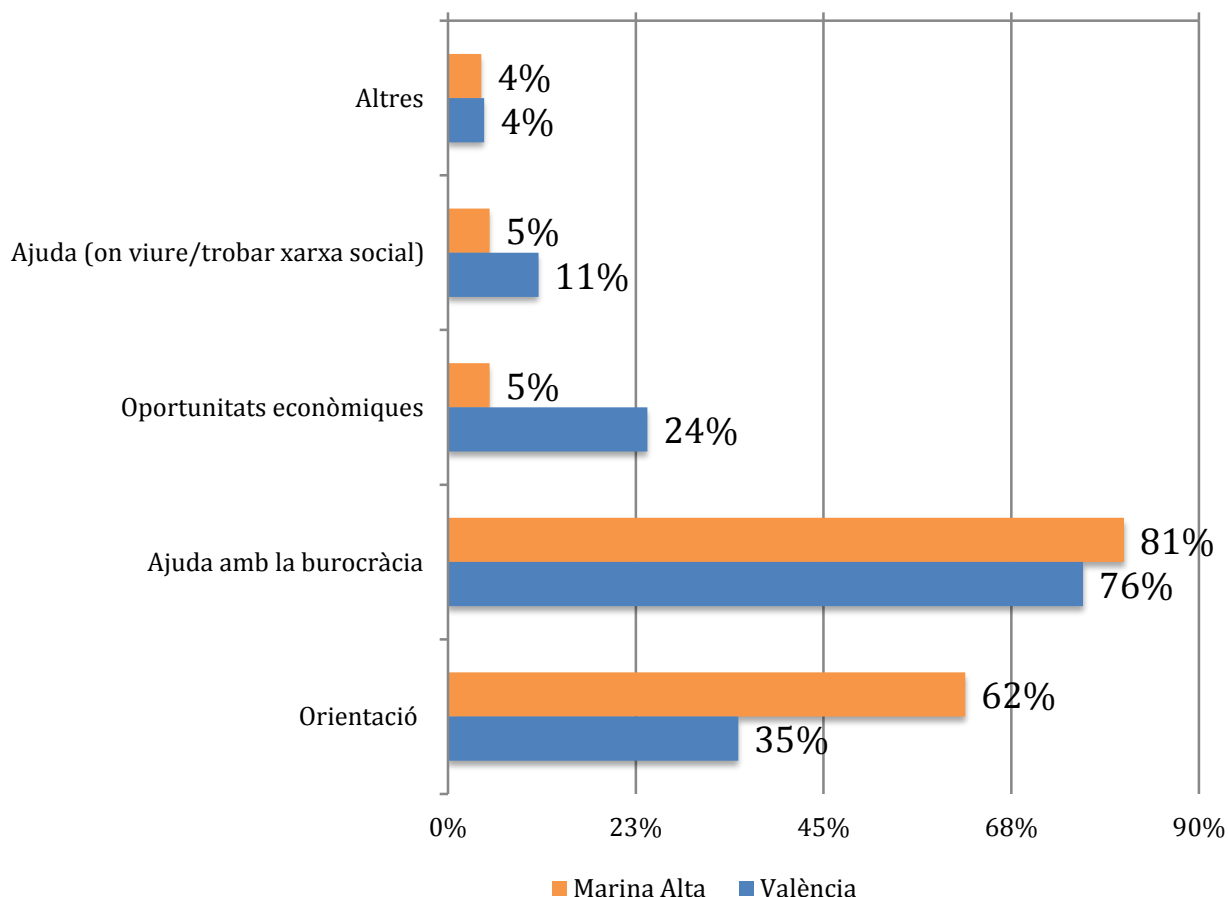
Quines coses et resulten més problemàtiques?

3.6. Relacions amb les administracions públiques

Una vegada discernides les mancances principals, consideràvem convenient que els enquestats feren una tria dels serveis que consideraven l'administració hauria d'oferir-los. Una primera lectura ens dona una imatge clara de la correlació entre allò que identifiquen no funciona com deuria i d'allò del que creuen se n'hauria d'encarregar l'administració.

Serveis que hauria d'oferir l'administració

Les diferències van en la línia apuntada en l'apartat anterior: la preocupació per les oportunitats econòmiques és molt més alta entre els informants de l'àrea metropolitana de València, que en general sabem que presenten un perfil més jove; també la demanda d'ajuda en trobar un lloc on viure i una xarxa social. Atès que la majoria dels informants i participants de la Marina / de més edat declaren portar més temps al País Valencià que no els seus equivalents de l'àrea metropolitana de València i la molt major incidència de l'habitatge en propietat aquesta diferència pareix tenir sentit.

On coincideixen tots dos grups, i que segurament constitueix una de les conclusions principals de l'informe, és en les demandes principals. L'ajut amb la burocràcia -i de retruc l'accés als serveis públics que hi està íntimament relacionada- se situa al capdavant amb al voltant del 80% de respostes en tots dos casos, constituint la

primera preocupació també entre els distints informants -amb una especial preocupació amb les llicències urbanístiques i els seus procediments aparellats.

L'altra coincidència fonamental és amb la necessitat d'orientació, i en general ajuda general. Una orientació que té a veure amb els procediments burocràtics, però on també s'hi poden subsumir la resta de demandes, com la xarxa social, les oportunitats econòmiques o l'ajut en la tria d'habitatge, segons els resultats dels grups de discussió i les entrevistes, on totes aquestes qüestions apareixen com íntimament relacionades.

En definitiva, ens trobem que els participants busquen una sort de **figura de suport**, que els ajude, principalment, a instal·lar-se en el lloc d'acollida -que se'ls 'oriente' en com funcionen les qüestions bàsiques, una 'oficina de benvinguda' - i que els facilite l'accés a un entramat legal i administratiu que consideren, a trets generals, excessivament difícil.

Els nostres informants assenyalen la inadequació de les estructures existents per donar cabuda a estes necessitats. Aquest diagnòstic és especialment crític a aquells indrets que no beuen de les principals marques turístiques del País Valencià (València i la Costa Blanca). Les agències de desenvolupament local, per exemple, suposen un punt de connexió amb la realitat micro, i els seus tècnics acumulen importants coneixements sobre el territori i sobre el mapejat dels agents socials rellevants i de les iniciatives d'èxit respecte la comunitat transnacional. Tanmateix, aquest capital social no s'aprofita i queda aïllat entre si; tant per una qüestió d'insuficiència financera -depenen de subvencions d'administracions superiors, amb la consegüent paralització de projectes per l'habitual lentitud administrativa-, que deriva, alhora, en una situació de precarietat i temporalitat dels seus treballadors, amb la consegüent pèrdua de coneixement adquirit. Però no es tracta únicament de falta de recursos, sinó que també es manifesta una falta d'una estratègia de conjunt, davant d'una dispersió de competències notable a l'hora de dissenyar polítiques turístiques. A banda, és prominent la falta d'un marc teòric sòlid que guie les actuacions en aquest camp, i els distints informants coincideixen a criticar l'existència de molts estudis de diagnòstic o prospectius sense conclusions

pràctiques. En aquest context, els municipis es veuen abocats a competir entre sí per fons públics, que s'utilitzen en iniciatives vistoses, però de poc recorregut i atomitzades entre sí, de qüestionable utilitat per captar inversions o demandes i alienes a cap dinàmica comunicativa moderna.

La manca d'operativitat d'aquestes estructures genera una escissió entre el turisme urbà, residual de la gran ciutat i de curta durada -Xàtiva, Sagunt- amb el rural, insuficient econòmicament i que acaba sent complementari d'altres activitats i sotmès a una gran estacionalitat. La captació de residents, com a element central d'una política d'impuls del coneixement del territori, podria ser una via de solució a les amenaces de despoblament rural i l'èxode urbà i la perspectiva d'esdevenir ciutats dormitoris, problemàtiques derivades de la crisi del petit comerç i les deslocalitzacions industrials dels anys 70-90, .

Des de l'administració pública es comencen a oferir iniciatives interessants per promoure plans conjunts d'àmbit supramunicipal de qualitat, en els que s'incentiva -i s'avalua- la complementarietat d'entitats locals i l'orientació sostenible del turisme, si bé la falta de cooperació entre organismes de signe polític distint dificulta un abast organitzacional més ample.

4. Possibles línies d'acció

4.1 Algunes consideracions generals

Si proposar línies d'acció sempre suposa fins a cert punt un salt al buit, fer-ho per al context estudiat i adaptar-ho a l'entorn institucional valencià presenta dificultats afegides. En primer lloc hi ha la qüestió de l'encaix competencial i d'escala.

És evident que la mostra amb què comptem és incompleta; resulta difícil el diàleg amb les comunitats transnacionals, sovint presenten dinàmiques endògenes complexes i, malgrat que en general no tenen una valoració negativa de les Administracions Públiques valencianes si que mostren, a banda d'un cert desconeixement de les nostres escales de govern i de les competències de cadascuna d'elles, una certa desconfiança envers la classe política. La baixíssima participació en entitats de tipus polític que manifesten -i els nombres exigus d'inscripció als censos- apunten en una direcció molt concreta que els aboca a dinàmiques de tipus clientelar.

Probablement l'escala ideal d'actuació sobre aquestes comunitats estaria en molts casos per sobre de la municipal, en consonància amb la teoria exposada dels mercats locals de treball i els districtes industrials i productius: el seu àmbit d'actuació, com ens diuen les xifres de treball o de desplaçament, d'hàbits culturals i fins i tot el de l'escolarització dels fills apunten a escales comarcals o metropolitanes, segons el cas. Però no se'ns escapa, a dia de hui, l'escassa operativitat d'aquesta escala: els consells metropolitans estan en el millor dels casos en bolquers, i les mancomunitats i pactes pel territori, tenen problemes d'operativitat, de coordinació entre ells i de competició entre escales d'actuació.

Aquesta direcció la trobem molt clara de forma comparada. Algunes de les ciutats europees més destacades i receptores de fluxos turístics notables, tals com Londres, Amsterdam, París, Oslo i Copenhaguen tenen estructurats els seus portals web ja des de la filosofia que la visita turística és només una de les possibles, posant amb el mateix pes la voluntat d'estudiar, viure, buscar feina o invertir a la ciutat i el seu entorn.

I en pràcticament tots aquest casos -l'estudi detallat dels quals mereixeria un estudi propi- l'activitat turística es troba subsumida en una agència de desenvolupament

més ampla que existeix a escala metropolitana i sota el control d'unes autoritats a escala regional, molt sovint amb participació d'agents del sector privat. En el cas de Londres, per exemple, que fou un dels primers en adoptar aquest model, visitlondon.com és només un portal secundari dins de London and Partners, l'agència metropolitana de desenvolupament. En casos com Amsterdam, la imatge de marca de la ciutat presenta tots els elements de forma horitzontal. En d'altres, com Oslo, París o Copenhaguen, les esmentades agències de desenvolupament es troben netament diferenciades però també molt accessibles i fàcils de trobar. No existeix res de similar en el nostre cas.

El referent més proper el trobem a Barcelona, amb la particularitat que és un esforç únicament privat i impulsat per les grans empreses, una mena de grup de pressió urbà anomenat Barcelona Global. A barcelonaglobal.org tenen grups temàtics de reflexió i treball sobre la ciutat en turisme, arts, cultura, innovació o negocis, ofereixen serveis com ajudar a trobar feina i habitatge a empresaris, executius investigadors que arriben a la ciutat, i alhora desenvolupen una densa activitat de lobby amb els inversors internacionals.

En el nostre cas entenem que qualsevol línia d'actuació hauria de ser pública com a mínim en part; i ser-ho tant en consonància amb els referents europeus com per servir al teixit de PIME's i professionals, que és majoritari, més que servir de plataforma de llançament per a les grans empreses, que ja tenen escala suficient per defensar els seus interessos per si soles -i de fet en el cas valencià ja disposen de les seues associacions i lobbis netament diferenciats. I, de fet, tal i com hem observat especialment en el cas de València, institucions públiques i privades com el *Valencian Convention Bureau* o la Cambra de Comerç actuen fonamentalment com a suport per a grans congressos, actors empresarials consolidats i grans inversors, prestant poca importància al que passa per sota d'aquesta escala, que suposen el gros de l'activitat econòmica.

Tot això ens fa pensar que si bé a mitjà i llarg termini la competència d'actuació sobre aquestes comunitats transnacionals hauria d'adaptar-se al territori i les seues estructures, fa falta un llarg recorregut legislatiu i administratiu -a banda d'una cultura federal en clau interna- ara com ara inexistent per dur-la a cap. Això, unit a

la concentració territorial que observem i intuïm -fora de l'anomenada Costa Blanca i l'àrea metropolitana de València aquesta mena de comunitats i fluxos són en el millor cas residuals- ens porta a pensar que cal un àmbit autonòmic d'actuació per mirar de distribuir pel territori aquesta mena de fluxos -especialment en direcció als districtes industrials i agroalimentaris de l'interior poc permeables a aquestes tendències.

També pendent de desenvolupament legislatiu i reglamentari i en un àmbit que som conscients que excedeix en molt el d'aquest estudi, fóra recomanable que la Generalitat coordinàs els esforços de les Diputacions Provincials -i en especial dels seus Patronats de Turisme, que atresoren dades, infraestructures i pressupostos ben rellevants- per afrontar aquesta qüestió concreta, que ben articulada pot servir de suport a les polítiques que ja realitzen. També envers la coordinació amb l'Administració General de l'Estat, i en particular amb AENA i el control dels fluxos aeroportuaris: tot això són, en general, qüestions de relacions inter-administratives però que resulten decisives per a qualsevol temptativa d'èxit en la matèria.

Finalment, hi ha la qüestió de les comunitats valencianes a l'exterior, que actualment es desenvolupen a través de xarxes informals -grups en xarxes socials, etcètera- amb escàs contacte amb els casals valencians -que normalment mostren un perfil d'edat molt elevat- i tampoc no massa amb les ambaixades i els consolats espanyols. La mateixa estructura urbana i poblacional valenciana i l'origen d'aquests migrants de distinta mena, molts dels quals no poden vincular-se a una àrea metropolitana o a una entitat sub-autonòmica funcional i amb suficient escala per actuar fa pensar també en la conveniència d'abordar els esforços a escala autonòmica.

Així, la qüestió, tot i mostrar una alta correlació amb el turisme i amb els fluxos que s'hi relacionen, singularment els aeroportuaris, mostra concomitàncies importants amb els fluxos educatius -erasmus, auxiliars d'idiomes, voluntariats europeu, etcètera- i també amb exportació, competitivitat empresarial, comerç, acció exterior... fa pensar que necessitem una política netament diferenciada però que alhora estiga en estret contacte amb les administracions que ja funcionen. Tant per sentit pràctic com per evitar susceptibilitats i difícils negociacions polítiques entre administracions i escales de govern del distint i fins i tot del mateix signe polític.

Aquest és el resultat tant de l'enquesta, tant del grup de discussió com les entrevistes: els cal ajut i orientació per a les activitats, però els hi preocupa la burocràcia més que cap altra cosa, així que no fóra bo carregar-los amb més ni duplicar esforços sinó mirar d'oferir-los millorar l'accés a allò existent i participar a la comunitat. Valga com a metàfora que un dels elements més valorats als grups de discussió, tant a València com a Xàbia era el sistema de finestra única que algunes administracions -com les Universitats o alguns Ajuntaments- tenen implantada. Guiatge i simplificació, en definitiva.

4.2. Línies d'acció

a) Diagnosi i identificació d'agents

Identificació de comunitats: Entre les competències del SERVEF està la preparació d'estudis per al millor coneixement dels jaciments d'ocupació i el desenvolupament d'accions de foment d'ocupació en col·laboració de la mà de les corporacions locals i l'impuls, si és el cas, de les iniciatives locals d'ocupació en col·laboració amb els agents socials i econòmics.

Probablement cada comunitat nacional present al País Valencià, com a mínim entre les més rellevants amb activitat laboral i empresarial rellevant (Gran Bretanya, Alemanya, Itàlia, Països Baixos, Noruega, etcètera) necessitaria un informe específic de la mateixa manera en com se'n fan dels mercats emissors turístics: és a dir, un treball base i un seguiment plurianual per detectar-ne els canvis en les tendències. Així mateix, és rellevant l'escala territorial: la seua presència pel territori és dispersa, i caldria adaptar el seu estudi a als mercats locals de treball, àrees metropolitanes i comarques existents. El treball fonamental, a part de la tipologia i característiques de les comunitats en conjunt, és identificar els agents clau - individuals i col·lectius- amb qui l'Administració pot relacionar-se per impulsar polítiques. Especialment important en aquesta línia resulta el treball conjunt amb els **consolats** i localitzar-ne els actors rellevants sobre el territori per mirar-los d'implicar en la vida comunitària i en especial, l'econòmica.

En aquest sentit, probablement són les Corporacions Locals i en concret les Agències Locals de Desenvolupament, sobre les quals el SERVEF exerceix una tasca de coordinació, les que millor podrien realitzar la tasca sobre el territori.

En aquest apartat hi hauria possibilitat de sinèrgies amb la Direcció General d'Internacionalització, i en particular integrable en la seua línia pressupostària de Comerç Exterior, que contempla com a objectiu específic incentivar el contacte entre empreses i personal especialitzat en matèria internacional, així com els plans de promoció exterior de la Comunitat Valenciana.

La proposta, doncs, passa per una **línia específica de subvencions per realitzar estudis sobre comunitats transnacionals i identificació d'agents clau adreçades a entitats locals i agències de desenvolupament.**

Cens de valencians a l'exterior: dins de les competències que té atorgades el SERVEF en matèria estadística i de foment de l'ocupació, seria interessant la creació i manteniment d'un cens de valencians a l'exterior, acompanyat d'aptituds i perfils professionals; aquest seria voluntari de la manera en com existeix en el cas de Catalunya. Podria ser útil en termes de repatriar talent, de donar recursos per anàlisi de mercats i exportació per empreses valencianes i en general en tasques de consultoria especialitzada dels mercats i societats dels països de destí. Hi ha programes específics de retorn -com Generació Talent- que les comunitats de valencians expatriats desconeixen i es podrien ajudar a difondre. En aquest programa s'haurien de buscar sinèrgies amb la Direcció General d'Internacionalització i IVACE Internacional, que tenen les competències en matèria de comerç exterior i exportació, i amb la Conselleria de Transparència, que té atorgades les competències en matèria de casals valencians a l'exterior.

Més enllà de les accions de difusió, aquest cens no tindria un cost elevat més enllà de comptar amb una pàgina web pròpia entre les de la Generalitat, i accions de difusió específiques perquè fos promoguda per la xarxa de consolats espanyols a l'estranger.

Cartografia de necessitats productives: una vegada identificats els agents clau en matèria de comunitats transnacionals tant a casa nostra com a l'estranger, la missió de l'Administració Pública valenciana hauria de consistir en operativitzar aquests coneixements en l'esfera productiva. En concret, i establits àmbits en primer lloc territorials i després sectorials, els representants identificats de les comunitats transnacionals identificaran les mancances de les especialitzacions productives territorials respecte als estàndards internacionals del sector, per identificar les concretes necessitats d'intervenció pública i els nínxols d'inversió privada. Per això, la tasca prèvia de segmentació entre els individus d'aquestes comunitats és fonamental.

La intervenció pública, en aquest cas, i una vegada cartografiades les necessitats concretes de territori i sector, incentivaria la creació de programes de formació per a la provisió de béns i serveis inexistents o insuficients a la cadena productiva de

cada territori estudiat. Aquestes accions poden adreçar-se tant a assalariats com a foment de l'emprenedoria: tant a dins de les empreses existents com en la creació de noves petites empreses i perfils de professional.

Això podria encabir-se, al nostre parer, en les funcions del SERVEF en el sentit de la promoció de l'ocupació estable i de foment de l'ocupació al costat de les administracions locals; però també en sinèrgies concretes, tant amb la Direcció General d'Indústria (que en termes de política industrial té com a missió dinamitzar el teixit associatiu de caràcter industrial en àmbits territorials concrets) com amb la d'Internacionalització (foment de la cooperació interempresarial per guanyar en competitivitat).

Les accions concretes podrien estructurar-se com a **subvencions específiques** a agències de desenvolupament, corporacions locals i també entitats socials i empresarials de tipus sectorial per tal d'identificar les necessitats específiques de cada territori i sector en termes de convergència internacional.

L'altra acció específica serien els esmentats **cursos de formació laboral i de promoció empresarial** una vegada identificats els sectors i nínxols prioritaris d'acció, organitzats de la mà de les entitats empresarials, de societat civil i els representants de les comunitats transnacionals.

Creació conjunta de perfils laborals i professionals: corregir la baixa contractació de treballadors autòctons per part de les empreses i professionals estrangers residents al País Valencià necessària d'un pla d'acció específic. Fent ús dels individus representants de comunitats transnacionals identificats en les línies d'acció anteriors es podrien elaborar els perfils laborals i professionals que les activitats empresarials d'aquests demanden i troben a faltar entre els treballadors valencians. Això és fàcil d'encabir al si de les competències del SERVEF en el sentit de la promoció de l'ocupació estable i de la formació professional, entre d'altres.

L'acció principal en aquesta matèria seria l'organització conjunta de cursos i activitats formatives, especialment important en el camp de la formació professional, d'acord amb les necessitats observades. Per exemple: un aspecte molt repetit a les entrevistes i els grups de discussió és el dels idiomes i el seu ús pràctic.

La presència de les comunitats transnacionals ofereix grans possibilitats per a l'aprenentatge pràctic d'idiomes i en concret per a usos específics allunyats de l'estàndard dels idiomes estrangers més comuns -en hostaleria, tecnologia o d'altres- o idiomes menys comuns -com podrien ser rus o xinès. Una sinèrgia fonamental en aquesta mena de competències especialitzades seria amb l'Agència Valenciana de Turisme i els seus Centres de Turisme (CdT) que compten amb una llarga experiència en la matèria.

b) La importància de la orientació: cap a una oficina i/o agència valenciana per a les comunitats transnacionals.

El resultat dels grups de discussió, entrevistes i enquestes coincideixen en què els nous residents i integrants de comunitats transnacionals demanden sobretot orientació en matèria laboral, d'oportunitats econòmiques, de tracte amb la burocràcia i en general com a mecanisme d'inserció en la societat d'acollida. La orientació laboral és específicament una competència del SERVEF, en part compartida amb les administracions locals i les agències de desenvolupament que hi col·laboren. Tanmateix, tant pel resultat de l'informe com pel propi marc teòric que fem servir -que es basa en la idea de districte, estructurat al voltant de la comunitat i el teixit social i no només l'empresarial- la orientació que creiem necessària transcendeix l'àmbit estrictament laboral. També va més enllà dels serveis de foment a l'emprenedoria o de la Valencian Investment Desk que impulsa la Conselleria d'Economia a través d'IVACE, que estan molt focalitzades en l'activitat econòmica concreta.

La proposta d'Oficina o Agència hauria de tenir caràcter reduït en principi i servir de reforç a l'oferta d'orientació tant pública -les ja esmentades administracions- com la privada -associacions empresarials, Cambres de Comerç, etcètera- focalitzant sobretot en el professional, treballador o petit empresari sense volum de negoci suficient per ser atès pels vehicles d'inversió tradicionals. L'objectiu principal d'aquest instrument seria integrar els nouvinguts en la vida econòmica i associativa local, així com facilitar-los l'accés als recursos ja existents.

El servei podria articular-se -com a mínim en una primera fase- en una partida pressupostària per a la prestació d'aquest servei d'assessorament a estrangers; fos a escala autonòmica o començant com a prova en diferents territoris més menuts. El servei podria externalitzar-se a una empresa privada en règim de contracta fins que l'Administració volguera assumir-la de forma directa en una institució de més abast. Les funcions concretes passarien per facilitar la seua integració en l'associacionisme i la vida econòmica i cultural local per mitjà de l'assessorament directe i de l'organització d'activitats conjuntes; i en facilitar-los les relacions amb les administracions públiques.

Complementàriament, hauria d'oferir-se una mena de **portal web** amb informació i serveis de fàcil accés per als interessats i nouvinguts, (habitatge, recerca, feina, vida cultural, tràmits de residència) així com una agenda cultural, tot en diversos idiomes, de forma similar a com hi ha en altres territoris i àrees metropolitanes europees de mida similar al nostre cas. La sinèrgia amb els portals turístics de l'Agència Valenciana de Turisme i les diferents administracions és en aquest punt imprescindible, atès que canalitzen bona part del trànsit via Internet i la gestió de les "marques" que atrauen visitants de diversa mena a casa nostra.

Per l'abast de les partides això hauria de contemplar-se en els Pressupostos de la Generalitat i en tot cas de les administracions que hi participaren -Diputacions, Ajuntaments, etcètera.

La implicació principal de la Conselleria d'Economia i en particular del SERVEF en aquesta primera fase d'implementació seria la de designar -i en tot cas, formar- professionals tant dels serveis centrals i territorials del SERVEF com també i especialment els de les Agències de Desenvolupament Local per atendre aquests fluxos i les seues necessitats concretes. La funció d'acompanyament i orientació de l'oficina d'atenció acaba en deixar els integrants de les comunitats transnacionals en mans de l'Administració pertinent en cada cas.

Així, cada Administració implicada en la matèria - com per exemple, Turisme, Internacionalització, Indústria, Cultura- hauria de designar persones d'enllaç amb l'oficina d'atenció per canalitzar degudament la informació i facilitar els tràmits burocràtics. I, paral·lelament, desenvolupar els seus propis programes

pressupostar amb línies d'internacionalització fent ús de les capacitats d'aquestes comunitats transnacionals. Per exemple: és fàcil imaginar el potencial com a prescriptors de productes d'aquests individus i col·lectius; tant per les seues competències comunicatives en xarxes socials, Internet, etcètera, com per la gran relació que mantenen amb els països i ciutats d'origen a través de visites d'amics i familiars. Això presenta un potencial molt elevat de prescripció per exemple en turisme (especialment nous nínxols, com turisme de negocis o captació de congressos), però també en sector agroalimentari -amb vistes a l'exportació- o indústria -calcer, tèxtil, materials de construcció o moda, o sector cultural, entre d'altres.

Perquè això siga possible, el SERVEF pot crear **cursos i formació específica** perquè les administracions públiques i els operadors privats rellevants aprenguen a tractar i descobrisquen les potencialitat d'aquestes comunitats transnacionals en la promoció de les seues activitats i productes. És fàcil, en aquest sentit, trobar una sinèrgia amb les Universitats Públiques, que a través dels seus Serveis de Política Lingüística, Centres d'Idiomes i voluntariats tenen una vasta experiència en el tracte amb aquests perfils i tècnics qualificats capaços d'impartir aquesta mena de cursos pràctics. També resulta molt aprofitable l'experiència de les Cambres de Comerç i de fundacions público-privades d'atracció i promoció com les Fires o la València Convention Bureau que ja treballen exitosament en captació de congressos i esdeveniments amb operadors d'origen estranger.

i

5. Bibliografia

Amin, A & Wilkinson, F. (1999) *Learning Proximity and Industrial Performance*, *Cambridge Journal of Economics*, 23, pp.121 - 260.

Asheim, B. (1996) *Industrial Districts as Learning Regions: a Condition for Prosperity?*, *European Planning Studies*, 4, pp. 379 - 400.

Banyuls, J., Cano, J. C., Campos, J. V., & Velasco, A. S. (2000). *Análisis de las condiciones productivas y laborales de los nuevos yacimientos de empleo valencianos*. CCOO.

Becattini, G. (1989) *Riflessioni sul distretto industriale marshalliano come concetto socio-economico*, *Stato e Mercato*, n°. 25, pp. 111-128.

Becattini, G. (1991) *Il distretto industriale marshalliano come concetto socio-economico*, en Pyke, Becattini e Sengenberger (a cura di), *Distretti Industriali e Cooperazione tra Imprese in Italia*, Banca Toscana, Studi e Informazioni, pp. 51-65.

Belussi, F., and De Propis, L. (2013) *They are industrial districts, but not as we know them!*, en Giarratani, F., Hewings, G. J. D., and McCann, P. (eds.), *Handbook of Industry Studies and Economic Geography*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing.

Bellandi, M. & Caloffi, A. (2008) *District internationalisation and trans-local development*, *Entrepreneurship and Regional Development*, 20 (6), 517-532.

Bellandi, M. & De Propis, L. (2013) *Three Generations of Industrial Districts*. *Investigaciones Regionales - Journal of Regional Research*, núm. 32, 2015, pp. 75-87, Asociación Española de Ciencia Regional, Madrid, España

Bellandi, M. & De Propis, L. (2017) *New Forms of Industrial Districts*. *Associazione Amici di Economia e Politica Industriale*, 2017.

Bellandi, M., De Propis, L. & Santini, E. (2018) *An Evolutionary Analysis of Industrial Districts: The Changing Multiplicity of Production Know-How Nuclei*. *Cambridge Journal of Economics*, 2018.

Boix, R. & Galleto, V. (2006) *El nuevo mapa de los distritos industriales de España y su comparación con Italia y el Reino Unido. Departament d'Economia Aplicada, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, Universitat de Barcelona.*

Camagni, R. (1999) *Technological Change, Uncertainty and Innovation Networks: Towards a Dynamic Theory of Economic Space*, en: R. Camagni (Ed.) *Innovation Networks: Innovation Networks: Spatial Perspectives*, pp. 121 - 144. Londres, Belhaven Pinter.

Camagni, R. (2001) *On the concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading. Urban Studies: Vol. 39, N°.13. Pp. 2395 - 2411.*

Casado, J.M. (1996) *Trabajo y Territorio: Los Mercados Locales Laborales en la Comunidad Valenciana. Publicacions Universitat d'Alacant.*

Casado, J.M. & Salom, J. (2007) *Movilidad Cotidiana y Mercados Locales de Trabajo en la Comunidad Valenciana 1991 - 2001.mercados locales de trabajo en la Comunidad Valenciana, 1991-2001. Boletín de la A.G.E. N.º 44 - 2007, págs. 5-28.*

Castells, M. (1989) *The Informational City. Oxford: Blackwell.*

Castells, M. (2008) *Globalisation, Networking, Urbanisation: Reflections on the Spatial Dynamics of the Information Age. Urban Studies. Vol.47. pp 2737 - 2745.*

Castells, M. (2010). *Comunicación y poder. N.P.: Alianza Editorial.*

Camagni, R. (2005) *Economía Urbana. Antoni Bosch Editors. Trad. Vittorio Galleto.*

Dei Ottati, G. (2009) *An Industrial District Facing the Challenges of Globalization: Prato Today. European Planning Studies, Vol 17.*

Dei Ottati, G. 2009. *Semi-automatic and deliberate actions in the evolution of industrial districts*, pp. 204–15 en Becattini, G., Bellandi, M. and De Propriis, L. (eds.), *A Handbook of Industrial Districts*, Cheltenham, Edward Elgar

De Propriis, L. (2002) *Types of innovation and inter-firm co-operation*, *Entrepreneurship & Regional Development*, vol. 14, no. 4, 337–53

García Giner, M^a.J (Coord.) (2017) *Diagnóstico Territorial de la Marina Alta*

Graham, S (Ed.) (2005) *Cybercities: a Reader*. London: Routledge.

Goldring, L. (1998) *The Power of Status in Transnational Social Fields in Interactions Between Hong Kong and China*. en *Transnationalism From Below*. Michael P. Smith and Luis E. Guarnizo, eds. New Brunswick: Transaction Publishers

Granovetter, M. (1985). *Economic action and social structure: The problem of embeddedness*. *American journal of sociology*, 91(3), 481-510.

Hall, P. & Pain, K. (2006) *The Polycentric Metropolis*. London: Earthscan.

Harvey, D. (2001). *Spaces of Capital*. Routledge. Nova York.

Innis, H. (1950). *Empire and Communication*. Oxford: Oxford University Press.

Keeble, D. & Wilkinson, F. (2000) *High Technology Clusters, Networking and Collective Learning in Europe*. Aldershot: Ashgate.

Krugman, P (1998) *Pop Internationalism*. Cambridge MA: MIT Press.

Lundvall, B. A. & Johnson, B. (1994) *The Learning Economy*. *Journal of Industry Studies*, 1. pp- 23 41.

Mayoral Lobato, J. (1992). *Mercado de trabajo, políticas de empleo y desarrollo local : territorio, economías locales y formas flexibles de regulación* . Madrid: IRMASA .

Mahler, S.J. (1998) *Theoretical and Empirical Contributions Toward a Research Agenda for Transnationalism en Transnationalism From Below*. Michael P. Smith and Luis E. Guarnizo, eds. *Comparative Urban and Community Research*, Vol. 6. New Brunswick: Transaction Publishers.

Massey, D. (1991). *The Political Place of Locality*. *Environment and Planning A*, 1991, volume 23, pp. 267-281.

Massey, D. (2012). *Power-geometry and a progressive sense of place*. en *Mapping the futures*. Pp.75-85. Routledge.

Moctezuma. M. (2004). *Transnacionalidad y Transnacionalismo (Prácticas, Compromisos y Sujetos Migrantes)*. Universidad Autónoma de Zacatecas.

OCDE (1999) *Innovation and Growth in the Knowledge - Based Economy: Proposed Outline*. Directorate for Science, Technology and Industry, STP/ TIP. April.

Peggi, L. & Schiller, N. (2005). *Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society*. *International Migration Review*. 38. pp. 1002 - 1039.

Putnam, R. P. (1993). *The Prosperous Community. The American Prospect*.

Rouse, R. (1991). *Mexican migration and the social space of postmodernism, Diaspora: a Journal of Transnational Studies*, 1 (1), La Jolla, San Diego Center for U. S. Mexican Studies, University of California.

Ruiz Ruiz, J. (2012). *El grupo triangular: reflexiones metodológicas en torno a dos experiencias de investigación*. *Revista de Metodología de las Ciencias Sociales*, Nº 24. Pp. 141-162. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia

Sampieri, R. H., & Carlos Fernández-Collado, P. B. (2006). *Metodología de la Investigación*. Mexico: McGraw Hill.

Sanyal, B. (Ed.) (2003) *Comparative Planning Cultures*. Cambridge, MA: MIT Press.

Savy, M. & Veltz, P. (Eds) (1995) *Economie Globale et Réinvention du Loca*. París. DATAR/ Editions de l'Aube.

Schiller et al. (1992) *Transnationalism: a New Analytical Framework for Understanding Migration*. In *Towards a Transnational Perspective on Migration*. Nina Glick Schiller, Linda Basch, and Cristina Szanton Blanc, eds. Pp. 1-24. New York: New York Academy of Sciences.

Scott, A. (Ed.) (2001) *Global City-regions: Trends, Theory, Policy*. Oxford: Oxford University Press.

Smart, A. & Smart, J. (1992) *Capitalist Production in a Socialist Society: The Transfer of Production From Hong Kong to China*. en *Anthropology and the Global Factory: Studies of the New Industrialization in the Late Twentieth Century*. Frances A. Rothstein and Michael Blim, eds. Pp. 47-61. New York: Bergin and Garvey

Smart, A. & Smart, J. (1998) *Transnational Social Networks and Negotiated Identities in Interactions Between Hong Kong and China*. en *Transnationalism From Below*. Michael P. Smith and Luis E. Guarnizo, eds. Pp. 103-29. New Brunswick: Transaction Publishers.

Smith, C. R. (1998) *Transnational Localities: Community, Technology and the Politics of Membership within the Context of Mexico and U.S. Migration* en *Transnationalism From Below*. Michael P. Smith and Luis E. Guarnizo, eds. New Brunswick: Transaction Publishers

Smith, M.P. & Guarnizo, L.E. (1998) The Locations of Transnationalism en Transnationalism From Below. Michael P. Smith and Luis E. Guarnizo, eds. Comparative Urban and Community Research, Vol. 6. New Brunswick: Transaction Publishers.

Torres, J. F., Domenichelli, R. N., & Cuenca, A. B. (2000). Desarrollo territorial y nuevos yacimientos de empleo en la Comunidad Valenciana. Revista de treball, economia i societat Nº. 18 , 21-34.

Trullén, J., Boix, R., and Galletto, V. (2013) An insight on the unit of analysis in urban research, en Kresl, P. K., and Sobrino, J., Handbook of Research Methods And Applications In Urban Economies, Northampton, Mass: Edward Elgar.